

למסורת נוסח התוספתא: עיון ראשוני בעקבות שאול ליברמן*

עדיאל שרמר**

פתיחה

שפר גורלה של התוספתא והיא מונחת לפנינו כיום, למעלה מחציה, במהדורה מדעית מדוקדקת ומדוייקת, עם פירוש רציף ומפורט, פרי עטו של שאול ליברמן. בכך ניצבת התוספתא (לפחות בחלקה הגדול) כמעט לבדה בין חיבורי התנאים, שעומדים לרשותנו (בחלקם) במהדורות שהן אמנם מדעיות אך רמת הדיוק שלהן והפירוש שמלווה אותן רחוקים מן השלמות שאליה שואף המחקר, ושהושגה לגבי התוספתא במהדורתו של ליברמן. אולם, יש להודות שבאליה זו יש גם קוץ. כי דומה שדווקא עיסוקו האינטנסיבי של ליברמן בנוסח התוספתא ובפירושה היווה בדיעבד גורם בולם, שהמעייט (ואולי אף מנע) עיסוק עצמאי בה. וכך, שאלות בסיסיות באשר לנוסח התוספתא, ליחסה למשנה, ובאשר ליחס שבינה לבין המסורות המקבילות שבתלמודים, וכיוצא באלה – שאלות שליברמן הבטיח לדון בהן במבוא הכללי¹, שלמרבה הצער לא זכינו לו – נתקפה חלקן במחקר.

דבר זה בולט לעין במיוחד בכל הקשור למחקר הנוסח של התוספתא. כשאנו משווים את הטיפול שזכו לו חיבורים אחרים מתוך ספרות חז"ל (בכל הקשור לבירור מסורת נוסחם) לעיונים המחקריים שהוקדשו לשאלת מסורת הנוסח של התוספתא, מזדקר לעין העדרו הכמעט מוחלט של מאמץ מחקרי שיטתי בכיוון זה. מסכתות שונות מן המשנה, הספרי לבמדבר, המכילתא דרבי ישמעאל לשמות, מדרש איכה רבה, אבות דרבי נתן, הסכוליון למגילת תענית ומסכתות אחדות מן התלמוד הבבלי – כולם זכו ששאלות של מסורת הנוסח שלהם יידונו באופן שיטתי ומסודר בדור האחרון, בעבודות שהוקדשו לנושאים אלה במפורש.² לעומת זאת, מסורת הנוסח של התוספתא כמעט שלא טופלה כלל.³

* כותרתו של מאמר זה מעידה על אופיו: הוא הולך בעקבות ליברמן, ולכן רוב רובן של הדוגמאות שיובאו הן מן הסדרים שעליהם מצויה בידנו מהדורתו המדעית של התוספתא ולצידה פירושו הארוך 'תוספתא כפשוטה'. הפניות למסכת זו או אחרת הן לתוספתא, אלא אם כן צויין הדבר אחרת, ומספרי העומדים הם לפי מהדורת ליברמן. הקורא מופנה ועומד לדבריו של ליברמן, גם במקום שאין כאן הפניה לדבריו. כדי להקל על הקריאה ריכזתי את הדוגמאות (שהן התשתית לאמור כאן וכמותן היא שעושה את איכותן) ברשימה המובאת להלן, סעיף [ג]. הדברים שלהלן נתלבנו במשך שנים אחדות בשיחות שקיימתי עם פרופ' י' ברודי, פרופ' ש"י פרידמן, ד"ר מ' בנוביץ, וד"ר ש' נאה. אני מודה להם כאן על הערותיהם ועל הארותיהם.

** המחלקה לתולדות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

¹ כלשונו במבוא לתוספת ראשונים, א, ירושלים תרפ"ה, עמ' 1: 'ובמבוא הכללי אשתדל אי"ה לנגוע ביחס הכללי בין כתה"י השונים שבידינו ובין הפיסקאות שבראשונים'.

² על מסכתות מן המשנה ראו, למשל: מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט; ד' רוזנטל, מסכת עבודה זרה: מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א; ח' בנטוב, משנת מסכת כתובות, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב; ת' מיטשם, משנת מסכת נידה עם מבוא, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה

משום היקפה של התוספתא, גודלה וחשיבותה, ברי שראוי להקדיש תשומת לב רבה יותר לחקר נוסחה מכפי שנעשה בשנים האחרונות. זאת ועוד אחרת: באחרונה הועלתה הסברה, שבהשוואה למשנה דווקא התוספתא שמרה על צורתם הראשונית של המקורות התנאיים, קודם שעברו עריכה בידי עורך המשנה, רבי, לשם שיבוצם בספרו.⁴ אם יש צדק בהצעה זו – ונראה שבמקומות רבים אכן כך הם פני

העברית בירושלים, תשמ"ז; י' רוזנברג, משנה כפורים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד; י' רוזנטל, 'משנה מסכת כריתות: מבוא למהדורה ביקורתית', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו. על מדרשי ההלכה – ראו, למשל: מ' כהנא, אקדמות להוצאה מדעית של ספרי במדבר, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב; ל' אליאס, 'המכילתא דרבי ישמעאל על-פי עותק מעולה מן הגניזה', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז. על מדרש איכה רבה ראו: פ' מנדל, מדרש איכה רבתי, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז. על אבות דרבי נתן ראו: מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשמ"ח. על הסכוליון למגילת תענית ראו: ו' נעם, הסכוליון למגילת תענית, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז. על אחדות ממסכתות התלמוד הבבלי או מפרקיו ראו, למשל: ש"י פרידמן, 'לאילן היוחסין של נוסחי בבא מציעא', מחקרים בספרות התלמודית – יום עיון לרגל מלאות שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93-147; א' סגל, מסורות הנוסח של בבלי מגילה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד; ע' שרמר, 'משפחות כתבי-יד ומסורות-נוסח של מסכת מועד קטן', סידרא ו (תש"ן), עמ' 121-150; מ' בנוביץ, 'שני ענפי הנוסח של פרק שבועות שתיים בתרא בבבלי', סידרא י (תשמ"ד), עמ' 38-5; א' עמית, 'נוסח פרק מקום שנהגו בבבלי: מהדורה ביקורתית של פרק רביעי ממסכת פסחים על פי כתבי היד וקטעי הגניזה בצרף מבוא ופירוש קצר בעניני נוסח', עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ה; מ' סבתו, נוסחו של כתב-יד תימני למסכת סנהדרין, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו. מחקרו של ברודי על נוסחו של ספר השאליות הוא בעיני הדוגמה הטובה ביותר לביור שיטתי ובעל תוצאות מרשימות מבחינת הסיוע שיש בו לקביעת הנוסח המקורי של החיבור. ראו: י' ברודי, לתולדות נוסח השאליות, ניו-יורק וירושלים תשמ"ב. לנוכח רשימה זו, העדר כל מחקר על נוסח התוספתא הוא בולט מאוד לעין. וראו בהערה הבאה.

וכך, למשל, בקובץ מחקרים על התוספתא, בעריכתם של מ"צ פוקס ות"ז מיטשם, שיצא לאור לאחרונה, אין אף לא מאמר אחד המוקדש לשאלת מסורת הנוסח של החיבור. ראו: *Introducing Tosefta: Textual, Intratextual and Intertextual Studies*, H. Fox and T. Meacham (eds), n.p. 1999. גם בספרו של יעקב אלמן, המוקדש לתוספתא וליחסים בינה לבין מקבילותיה, אין כל דיון, ולו מקדמי, בשאלה זו. ראו: Y. Elman, *Tradition and Authority: Toseftan Baraitot in Talmudic Babylonia*, Hoboken 1994. מחקריהם של חיה נתן, של יואל אליצור ושל נתן ברורמן, העוסקים, כל אחד בדרכו, בלשון חז"ל כפי שהיא משתקפת בתוספתא, הם אמנם בעלי חשיבות רבה לענייננו, אך מטבעם הם מתמקדים בעיקר בלשון ופחות בנוסח. ראו: ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט לתוספתא, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד; י' אליצור, 'מפגשי לשון וריאליה בלשון חז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא', מחקרים בלשון ה-ו (תשמ"ב), עמ' 121-109; נ' ברורמן, 'לבחינת טיבם של כ"י וינה וכ"י ארפורט של התוספתא', מחקרים בלשון ה-ו (תשמ"ב), עמ' 170-153.

את האפשרות הזאת העלה, בהבלטה ובהדגשה, שמא יהודה פרידמן, בסדרת מאמרים שראו אור בשנים האחרונות. ראו: ש"י פרידמן, 'מקבילות המשנה והתוספתא', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ג:א (ספרות תלמודית ורבנית), ירושלים תשמ"ד, עמ' 15-22; הנ"ל, 'תוספתא עתיקה: ליחס מקבילות המשנה והתוספתא [א] – כל כתבי הקדש (שבת טז, א)', תרביץ סב (תשמ"ג), עמ' 313-338; הנ"ל, 'תוספתא עתיקה: ליחס מקבילות המשנה והתוספתא [ב] – מעשה ברבן גמליאל וזקנים', בר-אילן כו-כז [ספר היובל לפרופ' יצחק ד' גילת] (תשמ"ה), עמ' 277-288. S. Friedman, 'The Primacy of Tosefta to Mishnah in Synoptic Parallels', H. Fox and T. Meacham, eds., *Introducing Tosefta* (above, n. 3), pp. 99-121. פרידמן דן בנושא זה באריכות ודרך שיטה במחקרו על המשנה והתוספתא במסכת פסחים, שעל-פי דבריו עומד לצאת לאור. ראו: ש"י פרידמן, 'הברייתות שבתלמוד הבבלי ויחסן לתוספתא', ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 166, הערה 7.

הדברים – יש חשיבות רבה להעמדה מדוייקת של נוסח הדברים, כדי לאפשר דיון נאות באותם מקורות שאולי דווקא הם קרובים יותר לצורתו המקורית של החומר. אחת היא אם ענייננו בדיון תלמודי-הלכתי או בדיון ספרותי, ומעל לכל – אם מדובר בדיון בעל אופי היסטורי-התפתחותי. לשון אחר: בשל האפשרות, שבמקרים רבים צורתם הראשונית של המקורות התנאיים נשתמרה דווקא בתוספתא – בהשוואה למשנה, או לברייתות המקבילות שבתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי⁵ – יש חשיבות מרובה לבחינה מסודרת ושיטתית של נוסחה.

במאמר זה אני מבקש לפתוח בנסיון ראשוני וצנוע למלא במשהו את החלל המחקרי בתחום. בעקבות דברים של שאול ליברמן, המפוזרים במקומות שונים ומגוונים בכתביו, אנסה לבחון את שאלת היחסים בין עדי-הנוסח הישירים של התוספתא, ולהציע, בעקבות ליברמן, שיש לראותם כמייצגים מסורות שונות של הטקסט.

[א]

המעין בתוספתא דרך קבע ומשווה באופן שיטתי ורצוף בין נוסח שני כתבי-היד הראשיים שלה (כ"י וינה וכ"י ערפורט), אינו יכול שלא להתרשם מקיומם הקבוע של חילופי גירסה – לעיתים כבדי משקל – שבין שני עדי-נוסח אלה כמעט בכל הלכה והלכה. כיצד נסביר מציאות זו? בפשטות ניתן להעלות על הדעת את האפשרות שמדובר בחילופי גירסה רגילים, שקיימים בין עדי-נוסח של כמעט כל חיבור באשר הוא. אולם, אופיים של רבים מחילופי גירסה אלה איננו מקל על הנחה כזו (כפי שיודגם להלן). ואכן, במבוא לספר תוספתא ראשונים, חלק ד (סדר טהרות), הציג שאול ליברמן עמדה אחרת באשר לטיבם ומקורם של לפחות חלק מחילופי הגירסה שבין עדי-הנוסח של התוספתא. הוא כותב:

וכמו שיש בידינו כת"י של משנת א"י, כת"י של משנת בבל ועוד יותר כת"י מטיפוס מעורב, והיינו שנכנסו לשם שתי המסורות גם יחד, כן בוודאי יש גם בכת"י של התוספתא תערובת של מסורות שונות. ויש אשר בכת"י אחד נשארה לנו במקום ידוע מסורת א"י ובכת"י שני נשרדה לנו באותו מקום מסורת אחרת. ולפ"ז אין לנו לראות בשינויי הנוסחאות שבכת"י וראשונים שיבושים ו"תיקונים" גרידא אלא לפעמים יש לנו בשינויי הנוסחאות שרידים של מסורות שונות שהיו רווחות בישיבות השונות.⁶

בדברים אלה מנגיד ליברמן בין שני סוגים של חילופי גירסאות, המצויים בין עדי-נוסח של הטקסט: אחד גיסא חילופים המשקפים 'מסורת' שונה של הטקסט, ומאידך גיסא חילופים שמקורם ב'שיבושים ו"תיקונים" גרידא'. לדבריו, חילופי הגירסה שבין כתבי-היד של התוספתא אינם נובעים אך ורק מתהליכי העתקתו הכתובה של הטקסט, אלא לעיתים יש לראותם כמשקפים 'מסורות שונות שהיו רווחות בישיבות השונות'. הרושם הברור הוא שליברמן מדבר על חילופים קדומים ויסודיים, הדומים באופיים לחילופים בנוסח המשנה שמקובל לראותם כמשקפים את 'משנת בבל' מזה ו'משנת ארץ-ישראל' מזה.

הבנה זו מתאשרת מתוך דבריו בעמודים קודם לכן, שבהם הוא כותב:

השינויים המרובים בגירסאות בין כתבי היד של משניות טהרות אינם רק פרי של טעויות סופרים גרידא, אלא חלק גדול מהם נובע מתוך המסורות השונות שהיו רווחות בישיבות א"י ובבל. והנה בחמשת הסדרים הראשונים אנו שואבים לפעמים מעמקי התלמוד לא רק את מסורת בבל וא"י במשנה, אלא את המסורות השונות שבישיבות השונות בא"י ובבבל עצמן... ברם בסדר טהרות אין בידינו (לעיתים קרובות) להכריע אם יש לפנינו שיבוש ("תיקון") סופרים או מסורת אחרת. והואיל ואנו רואים מתוך סוגיות התלמודים של חמשת הסדרים הראשונים שהיו קיימות מסורות שונות במשנתנו, הרי אנו מוכרחים להניח מלכתחילה שגם סדר טהרות לא היה יוצא מן הכלל... והואיל ואותם השינויים במסורת בין

⁵ על ראשוניות התוספתא מול התלמודים ראו: פרידמן, 'תוספתא עתיקתא ... [א]', שם, עמ' 325-326, הערה 29; הנ"ל, 'הברייתות שבתלמוד הבבלי', שם, עמ' 168.

⁶ ראו: ש' ליברמן, תוספתא ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ח, עמ' יב-יג.

בבל וא"י שלמדנו אותם מתוך סוגיות התלמודים נשאר לנו גם בכתב"י השונים של המשנה, כלומר מסורת א"י נשרדה לנו ברובה בכת"י מטיפוס הוצ' לוו קויפמן וכדומה, ומסורת בבל במשנה שבבבלי וכדומה... הרי אנו רשאים להניח שגם בסדר טהרות אין (בכמה מקומות) השינויים שבטופסים השונים של משנתנו רק פרי של טעויות סופרים גרידא אלא שהם הם השינויים בין הישיבות השונות שבבבל וא"י המצויים בשאר חמשת הסדרים.⁷

אף על פי שבדבריו אלה עוסק ליברמן בחילופי הגירסאות המצויים בכתב-יד של המשנה, המונחים שבהם הוא משתמש לתיאור אופיים של החילופים – 'מסורות שונות שרווחו בישיבות השונות', 'מחד גיסא, ו'שיבוש "תיקון" סופרים', מאידך גיסא – הם אותם המונחים המופיעים בדבריו בקטע שהבאנו לעיל. דבריו אלה מסייעים בידנו איפוא להבין את ההקשר שבו עולה הנושא, ואת דעתו של ליברמן על-אודות חילופי הגירסה שבין כתב-היד של התוספתא: מדובר (לעיתים) בחילופים קדומים ויסודיים, שעמדו לנגד עיני שני התלמודים, ואין מקורם אך ורק בהגהות מאוחרות על-פי התלמודים.

לשם ביסוס השקפתו זן ליברמן בתשע דוגמאות (מן הסדרים הקודמים של התוספתא), שבהן, לדעתו, חילוף הגירסה שבין עדי-הנוסח השונים של הטקסט נובע מקיומן של שתי מסורות נוסח שונות, ומשקף אותן. נוסף לדוגמאות אלה הוא מציין עוד ארבעה מקומות, שגם בהם, לדעתו, באה לידי ביטוי אותה התופעה, ואת דבריו הוא מסיים באמירה, ש'על דוגמאות אלו יש להוסיף כהנה וכהנה'.⁸

[ב]

את התפיסה הכוללת הזאת יישם ליברמן במקומות רבים (ראו להלן, בנספח), ולהלן נוסיף עליהם מלוא חופניים. אולם, באחרונה יצא יעקב זוסמן לערער על תפיסה זו. כנגד הסברו השורשי של ליברמן ביקש זוסמן להבליט את 'נטיותיו ה"בבליות" של כ"י ערפורט'.⁹ הוא מציין, ש'הגר"ש ליברמן במחקריו על התוספתא הרבה להעיר על טיב נוסחו של כ"י ערפורט, כנוסח "מתוקן" ו"מעובד" על-פי הבבלי ומקורות אחרים',¹⁰ וגם לדעתו 'כ"י ערפורט מתייחד בדרך-כלל בנוסחאותיו ה"בבליות" בהשוואה לכל יתר כתב-י

⁷ שם, עמ' יא-יב.

⁸ שם, עמ' טו.

⁹ ראו: י' זוסמן, 'ירושלמי כתב-יד אשכנזי' ו"ספר ירושלמי", 'תרביץ סה (תשנ"ו)', עמ' 62.

¹⁰ זוסמן, שם, עמ' 61, הערה 166. זוסמן הביא ציטוטים אחדים מדבריו של ליברמן בעניין זה, וניתן להוסיף על ציטוטים אלה כהנה וכהנה, כגון: תוספתא כפשוטה, ג (שבת), עמ' 237 ('ומסתבר שגירסת כ"י"ע היא הגהה ע"פ הבבלי'); שם (עירובין), עמ' 335 ('נמצאנו למדים שגירסת כ"י"ע וכ"ל מוגהת ע"פ הבבלי'); שם, עמ' 434 (בכ"י"ע... והיא נוסחא "מתוקנת" כרגיל בכ"י זה); שם, ו (יבמות), עמ' 9 ('ואין ספק שהגירסא בכ"י"ע "מתוקנת" ע"פ הבבלי'); שם, עמ' 128 ('אין ספק בעיני שגירסת כ"י"ע היא הגהה של ת"ח ע"פ הירושלמי והבבלי, כמו שרגיל בכ"י זה'); שם (כתובות), עמ' 217 ('ונראה שבכ"י"ע מתוקן ע"פ הירושלמי... ובבלי'); שם, עמ' 235, הערה 26 ('הגירסא "לו" שבכ"י"ע וההמשך שם הוא תיקון ע"פ הבבלי, כרגיל בכ"י זה'); שם, ז (נדרים), עמ' 408 ('ומסתבר שבכ"י"ע וקג"נ הגיהה על פי הבבלי'); שם, ט (בבא מציעא), עמ' 140, הערה 30 ('הגירסא השנייה שם מתוקנת ע"פ הבבלי'); שם, עמ' 167 ('ובכ"י"ע... והוא כנראה ע"פ הבבלי'); שם, עמ' 179 ('כבר ציינתי כמה פעמים שכי"ע הוא כתב יד "מתוקן" ע"פ הבבלי, ואף כאן "תוקן" ע"י מגיהים ע"פ הברייתא שבבבלי'); שם, עמ' 183 ('הניקוד שבכ"י"ע מראה שיש כאן תיקון [כנראה ע"פ הבבלי כרגיל בכ"י זה]'). אבל יש לציין, שקביעות דומות מצויות בדבריו של ליברמן גם באשר לכ"י וינה, כגון: תוספתא כפשוטה, א (פאה), עמ' 155 ('ולפנינו בכ"י"ו היא אשגרה מבבלי'); שם, ו (יבמות), עמ' 138 ('נראה שהגירסא "פסולה" [= גירסת כ"י ערפורט – ע"ש] היא בוודאי נכונה, ולפנינו [= גירסת כ"י וינה – ע"ש] תוקן ע"פ הבבלי'); שם, ח (קידושין), עמ' 939 ('ובתוספתא דפוסים וכ"י"ו נשארה הגירסא כמו ששנו בה בישיבות גאוני בבל, וע"פ תיקון הבבלי'); שם, עמ' 948 ('מסתבר שהגירסא בכ"י"ו היא ט"ס, באשגרה מן הבבלי'); שם, ט (בבא קמא), עמ' 98, הערה 29 ('בכ"י"ו בטעות: שלו [ושמא הוא תיקון ע"פ הבבלי]'). ראו גם: ברורמן (לעיל, הערה 3), עמ' 164.

היד'.¹¹ עובדה זו יש בה, לדעתו, כדי לערער על תפיסתו של ליברמן, שאותה ראינו לעיל. לא זו אף זו: לדבריו, 'הר"ש ליברמן עצמו, עם שהתקדם בעיסוקו בתוספתא, ממעט יותר ויותר להדגיש פן זה של החילופים'.¹²

הדגשתו הרבה של זוסמן את 'בבליותו' של נוסח התוספתא שבכ"י ערפורט ואת היותו מעובד, מזמינה הסבר אחר מזה שהציע ליברמן באשר למקורם ומשמעותם של חילופי הגירסה בין כתבי-היד של התוספתא. לאמור: גירסאותיו הייחודיות של כ"י ערפורט אינן משקפות את קיומה של מסורת נוסח קדומה ושונה של התוספתא, אלא מקורן בהגהות ועיבודים מאוחרים, שחלו בנוסח החיבור בעיקר בהתאם למסורות המקבילות שבתלמוד הבבלי. דומני, שזו הדרך שבה נוטים רבים להבין אפילו את דברי ליברמן עצמו.

ואכן, עיון בדוגמאות שליברמן הביא לשם ביסוס תפיסתו מגלה שבאחדים מן המקרים מדובר, לדעת ליברמן בעצמו, בעיבוד שחל באחד מעדי הנוסח על-פי המקבילה שבבבלי, ולא במסורת נוסח שונה וקדומה, שנשמרה בכתב-יד זה או אחר.¹³ ברור אפוא, שגם אם נבקש לקבל את תפיסתו יהיה עלינו להשמיט דוגמאות אלה מן הרשימה. במצב עניינים זה מתעוררת שאלה אם יש לראות בתפיסתו של ליברמן הסבר שכוחו יפה לתיאורה של התוספתא בשלמותה, כחיבור שהגיע אלינו בשתי מסורות שונות של נוסח. לא רק שמיעוט הדוגמאות (יחסית לגודלו של החיבור) שליברמן הביא מטיל ספק באפשרות להסתמך עליהן כדי לתלות על גבן תיאור רחב וכוללני, אלא שהן נראות כמבודדות, וכבלתי מייצגות את השלם.¹⁴

אף על פי כן, על דוגמאותיו של ליברמן ניתן להוסיף דוגמאות רבות (שלא צוינו על-ידו), שבהן חילוף הגירסה שבין כתבי-היד של התוספתא תואם את חילוף המסורת שבין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי.¹⁵ וברוב המקרים מדובר במסורות שונות שעמדו **לנגד עיני** שני התלמודים, ולא בהגהות מאוחרות על-פי התלמודים. וכלשונו של ליברמן: 'נוסחאות הטופסים השונים של התוספתא מבוססות על שתי **מסורות עתיקות**, ואין לפנינו **תיקון סופרים** גרידא'.¹⁶ דומה שהדוגמאות הרבות שיובאו להלן – נוסף על הדוגמאות שבהן ליברמן בעצמו אומר את הדברים באופן מפורש – יתמכו בקבלת תפיסתו היסודית ויבססו אותה לא רק כהסבר מקומי לאותן דוגמאות ספציפיות שהובאו על-ידו, אלא כתיאור בעל אופי כוללני באשר לאופיה של מסורת הנוסח של התוספתא.

¹¹ זוסמן, שם, עמ' 62.

¹² זוסמן, שם, עמ' 63. זוסמן אמנם מציין שליברמן 'חוזר על כך מפעם לפעם', אך לדעתו 'בטונים הרבה יותר מינוריים ובהסברים מגוונים' (שם). דומני, שהרשימה הארוכה של ציטוטים מתוך דבריו של ליברמן בעצמו, שתובא להלן, לא תתמוך בהתרשמות זו. ראו להלן, בנספח למאמר.

¹³ לבירור פרטני יותר של תפיסתו של ליברמן – ראו להלן, בנספח למאמר.

¹⁴ השוו לטענתו של זוסמן (בהקשר אחר), שאין לדבר על 'מסורות נוסח שונות' של הירושלמי, למרות קיומם של חילופי גירסה שהם בחינת 'דמשני לישניה מן לישנא דילנא אף על גב דטעמי שאוו להדדי' בין כתבי-היד השונים, מפני שמבט כולל מלמד שאחרי ככלות הכל חילופים אלה מבודדים לעומת השוויון הכללי שבין נוסחם של עדי הנוסח השונים, ו'כל כתי"י הירושלמי שהגיעו אלינו (כולל קטעי הגניזה ונוסחאות הראשונים) שייכים הם כולם למשפחה אחת קרובה למדי'. ראו: י' זוסמן, 'ושוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 125-126.

¹⁵ ראו להלן, ברשימה שבסעיף [ג]. יודגש כבר כאן, שברוב **מוחלט** של המקומות (42 מבין 50 [שלושה עשר המקומות מתוך דברי ליברמן (להלן בנספח), ועוד שלושים ושבע הדוגמאות שהבאנו אנו, ברשימה שלהלן]) גירסת כ"י ערפורט מתאימה למסורת שבירושלמי דווקא, בעוד שהמסורת הבבלית היא זו המופיעה בכ"י וינה! וראו הדוגמה שאותה מנתח א"ש רוזנטל, במאמרו 'המורה', *PAAJR* 31 (1963), החלק העברי, עמ' כט. להשלכה שיכולה להיות לממצא זה על הערכתנו את טיב מסורתו של כ"י ערפורט – ראו להלן, סעיף [ד].

¹⁶ תוספתא כפשוטה, ז (נדרים), עמ' 472, והערה 16 שם. ראו גם: תוספתא כפשוטה, ג (שבת), עמ' 166, הערה 2; תוספתא כפשוטה, ו (כתובות), עמ' 227.

[ג]

לכיוון זה, שהחילופים בין כתבי-היד של התוספתא משקפים לעיתים מסורות שונות, ולא רק עיבודים מאוחרים (על-פי הבבלי), מוליכות דוגמאות נוספות, שבהן חילופי הגירסה כבדי המשקל בין שני ענפי המסורת שלה בולטים מאד לעין. הדוגמה המובהקת (וגם המפורסמת ביותר) לכך היא זו של מסכת סוטה. כמות חילופי הגירסאות בין כ"י וינה לכ"י ערפורט במסכת זו (מן הפרק השלישי ואילך), תכיפותם הרבה ועוצמתם, לא איפשרו לליברמן להציגם במסגרת של מדור חילופי הגירסאות הרגיל במהדורתו.¹⁷ לפיכך הוא החליט להציג את נוסחם של שני כתבי-היד בשלמות, טור מול טור. השוואה רציפה בין שני טורים אלה מלמדת, שאכן, כדבריו, 'השינויים המרובים שבין כ"י ע לשאר הנוסחאות... עשו רושם, כאילו כ"י ע מבוסס על טופס שיצא מעורך אחר של הנוסח'.¹⁸

דברים דומים לכך העלה יעקב זוסמן, במחקרו על הברייתא ד'תחומי ארץ ישראל'. זוסמן הצביע על כך שהשינויים שבין נוסח כ"י וינה והדפוס לבין נוסח כ"י ערפורט באותה הברייתא הם 'סודיים ביותר, וקרובים הם להיות נוסחאות שונות'.¹⁹ לדבריו, 'נוסח א [= כ"י ערפורט – ע"ש] שונה מנוסח ב/ד [= כ"י וינה והדפוס – ע"ש] בחסר וביתר, בשינויים שבסדר ובשינויים מהותיים אחרים – לעתים בהתאם לנוסח הספרי ולעתים בהתאם לנוסח הירושלמי'.²⁰ עובדות אלה הביאו אותו לקבוע, ש'נוסח א... יש לראותו, כנראה, כענף נפרד של מסורת התוספתא'.²¹

ובאמת, ניתן למצוא חילופי גירסה כבדי משקל בין כ"י וינה (והדפוס עמו) לבין כ"י ערפורט – גם כאלה שאין להם זיקה לחילוף בין מסורת בבליית למסורת ארץ-ישראלית – במקומות רבים מאוד. בחלק מן המקרים משקפים חילופים אלה מסורות תנאיות שונות, המתועדות בברייתות מקבילות בספרות התנאית ובתלמודים. במקרים אחרים אין בידנו להראות שחילוף הגירסה משקף מסורות שונות, הידועות לנו ממקורות אחרים, אך משקלו כשלעצמו מקשה על ראייתו כשיבוש של העתקה או כהגהה למדנית, ויותר נראה כי המדובר הוא בחילוף של מסורת. המדובר הוא בעיקר בשינויים בסדר ההלכות; בהיפוך הדעות ההלכתיות; בחילופים לקסיקאליים (לעיתים במלה בודדת ולעיתים בצירוף של מלים אחדות), ובחילופי לשון וניסוח. חילופים כאלה מצויים בתוספתא בכמות רבה מאוד (ראו להלן), וצירופם לרשימת הדוגמאות שבהן מתאים חילוף הגירסה בין כתבי היד של התוספתא לחילוף שבין המסורת הבבליית למסורת הארץ ישראלית נותן בידנו **כמות רבה מאוד** של חילופי גירסה יסודיים.

את התופעה הזאת עלינו לראות בשלמותה. אין מדובר בכמה מקרים מבודדים (כפי שאפשר היה להתרשם מתוך הרשימה המוגבלת של הדוגמאות שהביא ליברמן בדבריו שציטטנו לעיל), אלא בתופעה רחבת היקף. דומה, כי בבואנו להעריך את משקלם המצטבר של חילופי הגירסה בין כתבי-היד, הכמות היא שעושה את האיכות. לפיכך לא הסתפקתי ברישומם של חילופי גירסה אחדים בלבד, אלא ביקשתי להציג כאן כמות משמעותית של חילופים, שיהיה בה כדי להסיר ספק בדבר היקפה של התופעה.²²

¹⁷ לדעת חיים מיליקובסקי, זה הוא הקריטריון שעל-פיו יש לקבוע את הערכתנו את טיבם של חילופי-גירסה בין עדי-נוסח שונים של אותו החיבור; אם ניתן להציגם במסגרת מדור חילופי גירסאות רגיל, יש לראות את עדי-הנוסח השונים משקפים מהדורה אחת של הטקסט, שנפלו בה שיבושים רגילים שבין כתבי-יד. לעומת זאת, אם הצגתם של חילופי הגירסאות בין עדי הנוסח איננה אפשרית בדרך הרגילה של מדור שינויי נוסחאות, עלינו לקבוע שהבדלים בין כתבי-היד משקפים מהדורות שונות של החיבור. ראו: ח' מיליקובסקי, 'מהדורות וטיפוסי-טקסט בספרות חז"ל', קרית ספר סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 169.

¹⁸ תוספתא, נשים, הקדמה, עמ' ה.

¹⁹ ראו: י' זוסמן, 'ברייתא ד'תחומי ארץ ישראל"', תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 220-221.

²⁰ שם, עמ' 221-222.

²¹ שם. וראו גם: הנ"ל, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 128, והערה 276 שם.

²² ברשימה דלהלן מוצגים מאה ועשרים ואחד חילופים (מניין 'עילאי'), שנתלקטו לי אגב לימודי ועיוני בתוספתא, ואין לראותה כנסיון לרישום שיטתי ומלא. הרשימה מודפסת בזה באותיות קטנות לנוחותו של הקורא שאיננו מעוניין בה,

מסיבה זו השתדלתי גם להימנע מלכלול ברשימה דלהלן חילופי גירסה של חסר ויתר, מפני שאת אלה יכול בעל דין לבקש לתלות בהשמטה או בהוספה של מעתיקים גרידא, ולסרב לראות בהם חילוף יסודי המשקף קיומן של מסורות שונות של הטקסט.²³

I חילופי גירסה שמתאימים לחילופים בין הבבלי לירושלמי

(1) ברכות, ב כ (עמ' 10): 'הנכנס לבית המרחץ, מקום שבני אדם עומדים לבושין יש שם מקרא ותפלה ואין צריך לומר שאילת שלום... מקום שבני אדם (ערומים) עומדין ערומין אין שם שאילת שלום ואין צריך לומר מקרא ותפלה' וכו'. כך היא הגירסה בכ"י וינה. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובדפוס סדר הבבות הפוך. וכפי שציין ליברמן 'סדר הבבות כאן מתאים לסדר שבירושלמי, אבל סדר הבבות שבד ובכ"י ע מתאים לסדר שבבבלי'.²⁴

(2) ברכות, ו יב (עמ' 37): 'לתורה ולחופה ולמעשים טובים' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, וכך אף במקבילה שבבבלי (שבת קלז ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט המלים 'ולמעשים טובים' חסרות, כפי שהן חסרות אף במקבילה שבירושלמי.²⁵

(3) תרומות, ז ז (עמ' 143): 'האוכל תרומה טהורה משלם מן החולין טהורין' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, וכפי שציין ליברמן 'הוא לפי תיקון הבבלי (יבמות צ ע"א, גיטין נד ע"א) בבבלייתא זו'.²⁶ לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'האוכל תרומה טמאה משלם דמי חולין טהורין', כגירסה במקבילה שבירושלמי (תרומות ו א, מד ע"א), וכגירסת המקבילה שבבבלי קודם שתוקנה.²⁷

(4) תרומות, ט ה (עמ' 156): 'ביצים ששלקן ומצא באחת מהן אפרוח... גיעולי ביצים מותרין באכילה' – כך הוא סדר הבבות בכ"י וינה ובדפוס, וכפי שציין ליברמן 'כן היה הסדר לפני הבבלי'.²⁸ לעומת זאת, בכ"י ערפורט סדר הבבות הפוך, וכפי שהראה ליברמן 'ברור שאף לפני הירושלמי היתה הגירסה בתוספתא כג' כ"י ע'.²⁹

(5) שבת, ד ג (עמ' 16-17): 'עקוד שלא יכוף ידו אחת ורגלו אחת ויקשור, רגול שלא יכוף שתי ידיו זו לזו, שתי רגליו זו לזו, ויקשרנו' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. וכך מפרש גם הירושלמי: 'עקוד – בידו אחת; רגול – בשתי ידיו'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה הפוכה: 'עקוד שלא יכוף שתי ידיו זו לזו [שתי רגליו זו לזו ויקשור]',³⁰ רגול שלא יכוף ידו אחת, ורגלו אחת, ויקשרנו'. וגירסה זו מתאימה למסורת שבבבלי (שבת נד

שיוכל לדלג הישר לסעיף [ד] עם זאת, הערה 40 להלן היא בעלת חשיבות רחבה, הואיל ויש לה השלכה על עניינים שונים שנידונים במאמר זה. הקורא מופנה אליה, אפוא, גם אם אין לכו חפץ ברשימה עצמה.

²³ כדי להימנע מספק השתדלתי שלא לציין דוגמאות שבהן הגירסאות דומות מבחינה גראפית, וניתן לתלותן בטעות העתקה פשוטה, כמו בחילוף בתוספתא שבת, יא ג (עמ' 46): 'והגורר', כגירסת כ"י וינה, הדומה לזו שבבבלי (שבת קג ע"ב), 'המגרר', לעומת גירסת כ"י ערפורט, 'הגורד', המתועדת בבבלייתא שבירושלמי (שבת יב א, יג ע"ג). אמנם ייתכן שמדובר בחילוף שורשי (עיינו למשל: בבלי, מועד קטן ו ע"ב; אוצר הגאונים שם, התשובות, עמ' 10; דקדוקי סופרים שם, עמ' ח, הערה ו [ובכ"י וטיקן 134: 'גרוד', ואם כך – שלא כדברי רבינוביץ, שם]; וראו: ש' שרביט, 'בעקבות ה"מבואות" ל"נ אפשטיין', מ"צ קדרי [עורך], ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, רמת-גן תשל"ד, עמ' 115-116), אך יש להודות שאפשר שמקור החילוף אינו אלא בדמיון הגראפי שבין האותיות ד/ר. לפיכך נמנעתי מלכלול דוגמאות מעין אלה ברשימה המובאת בזה.

²⁴ תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 26.

²⁵ וראו תוספתא כפשוטה, א (ברכות), עמ' 114.

²⁶ תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 400.

²⁷ וראו תוספתא כפשוטה שם.

²⁸ תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 447.

²⁹ שם.

³⁰ המוסגר הוא על-פי כ"י לונדון.

ע"א): 'מיתבי: עקוד שתי ידיים ושתי רגלים, רגול שלא יכוף ידו על גבי זרועו ויקשור'. וכפי שציין ליברמן, מסורת הבבלי היא כעין גי' כ"ע וכי"ל בתוספתא, אבל גירסת כ"ו וד מתאימה יותר למסורת שבירושלמי.³¹

6) שבת, יא ז עמ' 47): 'כתב... אות אחת והשלים את הספר חייב' – כך הגירסה ('השלים') בכ"י וינה ובדפוס, ובדומה לכך אף בברייתא שבבבלי (שבת קד ע"ב): תנא: 'כתב אות אחת והשלימה לספר' וכו'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: '...להשלים את הספר', וגירסה זו היא המצויה במקבילה שבירושלמי (שבת יג א, יד ע"א): '...להשלים את הספר'.³²

7) שבת, יג א עמ' 57): '...אבל שונית בהן ודורשין בהן' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, וכך היא המסורת שבבבלי (שבת קטז ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הלשון קצרה יותר: 'אבל שונית ודורשין בהן'. כפי שציין ליברמן, כ"ה בירושלמי ובמדרש וי"ר, איכ"ר ומס' סופרים.³³

8) שבת, יג ה עמ' 58): 'קודר את הזכרותיהן וגונזן' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'קורא את האזכרות וגונז'. גירסה זו של כ"י ערפורט קרובה לגירסה המצויה בברייתא שבירושלמי: 'קורע', בעוד שהגירסה 'קודר' שבכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס, תואמת את הגירסה המצויה בברייתא שבבבלי (שבת קטו ע"ב).³⁴

9) שבת, יד ה עמ' 66): 'מעלין את המדומע' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס, וכך הגירסה במשנה (שבת כא, א) ובמקבילה שבבבלי (שבת קמב ע"ב).³⁵ כנגד זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'מטלטלין את המדומע', כגירסה בברייתא שבירושלמי (שבת יח א, טז ע"ג).³⁶

10) עירובין, א יג עמ' 91): 'בית סאתים על בית סאתים מותר' – כך הגירסה בכ"י וינה, וכגירסה בברייתא המקבילה שבבבלי (עירובין כב ע"א): לעומת זאת, בכ"י ערפורט, בכ"י לונדון ובדפוס, חסרה המלה 'מותר', כשם שהיא איננה מצויה גם בברייתא המקבילה שבירושלמי (עירובין ב ג, כ ע"א).

11) עירובין, ח טו עמ' 136-137): 'ר' יהודה' – כך הגירסה בכ"י וינה, בדפוס ובקטע-גניזה, וייחוס הדברים לרבי יהודה מצוי גם בברייתא שבבבלי (עירובין צו ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'רבן גמליאל', וגירסה זו היא שעמדה לנגד עיניו של התלמוד הירושלמי (עירובין י א, כו ע"א), האומר: 'מאן תנא אשה? רבן גמליאל'.³⁷

12) פסחא, ב יט עמ' 148): 'יוצאין ברקיק השרוי ובמבושל [שלא נימוח דב' ר' מאיר. ר' יוסי או' יוצאין ברקיק השרוי, ואין יוצאין במבושל]', אע"פ שלא נמוח' – כך הגירסה בקטע-גניזה ובדפוס, ולדעת ליברמן מתוך לשונו של כ"י וינה ('אע"פ שלא נמוח') עולה שכך היתה הגירסה גם באבותיו, אלא שחלה בו השמטה מחמת הדומות. זה הוא גם לשון הברייתא שבבבלי (פסחים מא ע"א; ברכות לח ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון חסר שמו של רבי מאיר והברייתא מסתיימת במלים 'ובמבושל שלא נימוח' (ללא הבאת דעתו של רבי יוסי כלל ועיקר), כברייתא המקבילה שבירושלמי (פסחים ג א, כט ע"ד).³⁸

³¹ תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 58.

³² אשר למשמעותו של חילוף הגירסה – ראו דבריו של ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג (שבת), עמ' 175.

³³ תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 201-202.

³⁴ ראו גם: תוספתא כפשוטה, ג (שבת), עמ' 207. ועל החילוף קורע / קודר – עיינו גם: תוספתא ראשונים, ב, עמ' 193 (לשורה 24).

³⁵ מקבילה זו, שהיא שלמה ומילולית, לא צויינה משום מה על-ידי ליברמן, לא במדור מסורת הש"ס בגוף מהדורת התוספתא שלו, ולא בפירושו הארוך, תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 233-234.

³⁶ וראו תוספתא כפשוטה, שם.

³⁷ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 462-463.

³⁸ ההתאמה בין חילוף הגירסה בין כתבי-היד לזה שבין שני התלמודים במקומה עומדת, אך העניין לגופו מצריך עיון. שהרי גם גירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון נראית כשיבוש של דילוג מחמת הדומות ('נימוח... נימוח'), ומדוע איפוא שלא נשלים שם כפי שהשלמנו בכ"י וינה? אלא שהמסורת שבירושלמי מורה, שאכן היתה צורה מקוצרת של הברייתא, ולכן, כך דומה, אין ליברמן נוקט את ההסבר הפשוט של דילוג מחמת הדומות שאירע, אולי, בנוסח כ"י ערפורט וכ"י לונדון.

13) כפורים, ב יד (עמ' 238): 'ממנה נשתת העולם' – כך הגירסה בכ"י וינה, בדומה לגירסת הברייתא המקבילה שבבבלי (יומא נד ע"ב): 'שממנה הושתת העולם'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט, בכ"י לונדון ובדפוס, הגירסה היא: 'ממנה נשתת העולם', וגירסה זו היא המתועדת בברייתא שבירושלמי (יומא ה ד, מב ע"ג): 'שממנה הושתת העולם'.³⁹

14) כפורים, ד ה (עמ' 250): 'אם היו ידיו מלוכלכות' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, וכך הגירסה בברייתא שבבבלי (יומא עז ע"ב): 'ואם היו ידיו מלוכלכות'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'אם היו רגליו מלוכלכות', וגירסה כזו – 'רגליו' – מצויה בברייתא הדומה שבירושלמי (יומא ח א, מד ע"ד; תענית א ו, סד ע"ג).⁴⁰

15) סוכה, א א (עמ' 256): 'ואשה אין חייבת בסוכה' – כך היא גירסת כ"י וינה, והניסוח השלילי מצוי גם בכ"י לונדון ובדפוס: 'אין אשה חייבת'. באופן דומה מנוסח לשון הברייתא במקבילה שבירושלמי (סוכה א א, נא ע"ד).⁴¹ לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'ואשה פטורה מן הסוכה', כלשון הברייתא שבבבלי (סוכה ב ע"ב).

16) סוכה, ב ג (עמ' 261): 'שומרי גנות ופרדסין פטורין [בלילה] וחייבין ביום' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס (אלא שהמלה 'בלילה' נשמטה בטעות בכ"י וינה). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'שומרי גנות ופרדסין פטורין בין ביום בין בלילה'. כפי שציין ליברמן,⁴² גירסה זו היא המצויה בברייתא שבבבלי (סוכה כו ע"א), ואילו מתוך דיונו של התלמוד הירושלמי עולה, שגרס בדומה לגירסת כ"י וינה, כ"י לונדון והדפוס.

³⁹ כפי שציין ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 772), כך היא גם הגירסה בויקרא רבה, כ ד (מהדורת מרגליות, עמ' תנה), בשיר השירים רבה, ג ח, ובמדרשי אגדה נוספים.

⁴⁰ ומעניין לציין, שבמקרה הזה גירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון מתועדת דווקא אצל הרשב"א, הספרדי, בעוד שגירסת כ"י וינה והדפוס מתועדת אצל ר' יהודה ברבי קלונימוס, בעל יחסי תנאים ואמוראים, האשכנזי. ראו: תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 819. ואכן, יש מקומות רבים נוספים, שגירסת כ"י ערפורט תואמת דווקא את עדותם של הגאונים, של רבינו חננאל, של רב נסים גאון, או של חכמים ספרדיים מובהקים. כך, למשל, בראש השנה, א ט, גירסת כ"י ערפורט (וכ"י לונדון) תואמת את הגירסה בתשובות הגאונים הרכבי, סימן רמג (עמ' 119 [ואינני יודע מדוע אין ליברמן מעיר דבר על אודות חילוף זה, ועל ההבאה שבתשה"ג]). וראו, למשל: תוספתא כפשוטה, א (ברכות), עמ' 30 (רשב"א); שם, עמ' 87 (רמב"ם, רמב"ן); שם (תרומות), עמ' 312 (רמב"ם); שם, עמ' 425 (רמב"ם); שם, ב (כלאים), עמ' 603 (רמב"ן); שם, עמ' 633 (רמב"ן, ר"ן); שם (חלה), עמ' 811 (רשב"א); שם (ערלה), עמ' 814 (רמב"ן, ריב"ש); שם, ג (שבת), עמ' 30 (ר"ח); שם, עמ' 57 (ר"ח וספר העתים); שם, עמ' 239 (רמב"ן, רשב"א); שם (עירובין), עמ' 414 (רשב"א, ריטב"א, מאירי); שם, ד (כפורים), עמ' 818 (רשב"א); שם, ה (יום טוב), עמ' 955 (ר"ח, תלמיד הרמב"ן); שם, עמ' 1014 (ר"ח); שם, עמ' 1016 (ר"ח); שם (מגילה), עמ' 1138 (ר"ח); שם, עמ' 1156-1157 (רשב"א); שם, (מועד), עמ' 1238 (רי"צ גיא); שם, ו (יבמות), עמ' 15 (ר' חנוך, רשב"א, ריטב"א, ועוד); שם, עמ' 31 (רמב"ן, רשב"א, ריטב"א ומאירי); שם, עמ' 68 (רמב"ם [אבל ראו להלן, שם]); שם (כתובות), עמ' 261 (ריטב"א); שם, עמ' 331 (רשב"א [וראו להלן, שם, עמ' 332]); שם, עמ' 373 (רשב"א); שם, ח (סוטה), עמ' 633 (רב נסים); שם, עמ' 770 (רב נסים); שם (גיטין), עמ' 776 (רשב"א); שם, עמ' 806 (רמב"ן); שם, עמ' 810 (רשב"א); שם, עמ' 814 (רשב"א); שם, עמ' 831 (רב האי גאון); שם, עמ' 845 (רשב"א); שם, עמ' 852 (רמב"ן); שם, עמ' 875 (רשב"א); שם, עמ' 897 (רשב"א); שם, ט (בבא מציעא), עמ' 145 (רשב"א); שם, עמ' 150 (רב"ס); שם, עמ' 177 (רמב"ן); שם, עמ' 181 (רמב"ן); שם, י (בבא בתרא), עמ' 380 (ר"י מיגאש, רמב"ן); שם, עמ' 440 (רמב"ן); שם, עמ' 457 (רשב"א). וכבר כתב ליברמן, שאף על פי ש'נוסחאות כ"י' של התוספתא היו לפני חכמי אשכנז וצרפת... פשיטא שיש יוצאים מן הכלל' (תוספתא כפשוטה, ח [גיטין], עמ' 786, הערה 39). לכן 'אין לקבוע מסמרות ביחס לכתה"י והראשונים' (שם, עמ' 814).

⁴¹ אלא ששם הגירסה היא: 'אין אשה חייבת במצות' (כגירסת כ"י לונדון), ולא 'בסוכה'. וראו: תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 835.

⁴² תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 853.

17) סוכה, ד ב (עמ' 272): 'אשרי ילדותי שלא ביישה את זקנותי' – כך הגירסה (בנסתרת) בכ"י וינה ובדפוס, וכך אף במקבילה שבבבלי (סוכה נג ע"א): 'אשרי ילדותנו שלא ביישה את זקנותנו'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא בנוכחת: 'אשריך ילדותי שלא ביישת⁴³ את זקנותי', בדיוק כלשון הברייתא כפי שהיא במקבילה שבירושלמי (סוכה ה ד, נה ע"ב).

18) יום טוב, ב ה (עמ' 287): 'אין אופין' – כך היא גירסת כ"י וינה, כ"י לונדון והדפוס, וכך הגירסה בברייתא המקבילה שבבבלי (ביצה יז ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'אין עושין', וכגירסה שבירושלמי (ביצה ב א, סא ע"ב).⁴⁴

19) יום טוב, ב יג (עמ' 290): 'כשאורחין נכנסין מסלקין אותן' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס, וכך הגירסה בברייתא שבבבלי (ביצה כב ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'וכשאורחים יוצאין מסלקין אותן', וגירסה זו מתועדת גם בברייתא שבירושלמי (יום טוב ב ז, סא ע"ג).⁴⁵

20) יום טוב, ג כא (עמ' 299): 'שלשה דברים נאמרו בפתיחה שלשה להחמיר ושלשה להקל' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. דומה לכך היא לשון הברייתא שבבבלי (ביצה לב ע"ב): 'תני בר קפרא, ששה⁴⁶ דברים נאמרו בפתיחה, שלשה להחמיר ושלשה להקל'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון אין הברייתא מנוסחת ככותרת ופירוטה, אלא גירסתם היא: 'שלשה דברים נאמרו בפתיחה להחמיר, ושלשה להקל', בדיוק כגירסה בברייתא המקבילה שבירושלמי (ביצה ד ג, סב ע"ג). ההתאמה שבין מסורתם של כ"י ערפורט וכ"י לונדון לזו שבירושלמי, בניגוד למסורתם של כ"י וינה והדפוס, המתאימים לבבלי, עולה גם מן הסגנון שבו מציעה הברייתא (על-פי גירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון) את פירוט הדברים: 'אילו שלשה להחמיר' וכו', כלשון שבירושלמי (שם), בניגוד לגירסת כ"י וינה והדפוס שאין בהם לשון זה, ובדומה לניסוח הדברים בבבלי (שם).

21) יום טוב, ד יא (עמ' 304): 'אילו הן מדבריות הרועות באפר לעולם' – כך היא גירסת כ"י וינה, כ"י לונדון, קטע גניזה והדפוס. וכעין זה במקבילה שבבבלי (ביצה מ ע"א): 'אלו הן מדבריות כל שיוצאות ורועות באפר' וכו'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'אילו הן מדבריות הלנות באפר לעולם'. וכך הגירסה במקבילה שבירושלמי (בסוף מסכת ביצה).⁴⁷

⁴³ כך בכ"י לונדון; בכ"י ערפורט הגירסה אמנם 'ביישה', אך הפניה לנוכחת נשמרת גם בו בפתיחת המשפט ('אשריך').

⁴⁴ אשר לחילוף התוכני שבין עדי-הנוסח בהלכה זו ('מיום טוב למוצאי יום טוב' [כ"י וינה, כ"י לונדון והדפוס] / 'מיום טוב לשבת' [כ"י ערפורט]) – כאן דווקא גירסת כ"י וינה ורעיו היא המתאימה למסורת שבירושלמי, בעוד שגירסת כ"י ערפורט תואמת את ההלכה שבבבלי. ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 947. ייתכן שמקורה של גירסת כ"י ערפורט הוא בהגהה על-פי הבבלי, אך אם אכן כך נראה את פני הדברים תהיה חשיבות רבה לעובדה שהפועל ('עושין') נשאר על כנו, שהרי יהיה בכך כדי להעיד לא רק על יסודה של המסורת שממנה יונק כתב-היד, שהיא ארץ-ישראלית, אלא גם ללמדנו משהו על מגמתן ותכליתן של הגהות והתאמות למסורת שבתלמוד הבבלי: הן מתמקדות בפרטים שיש להם השלכה הלכתית, ולא כל כך בסגנון ובלשון, במקום שאין לכך משמעות הלכתית ניכרת לעין.

⁴⁵ וראו דבריו של ליברמן, שבהם הוא מבהיר את שורשו של חילוף המסורות שבין הבבלי והירושלמי: 'כנראה שבבבל שנו שלכבוד האורחים (שהיו קרואין לסעודה) היו מסלקין את הסדינין המלוכלכין בשיירי אוכלין מסעודה הקודמת של בית הנשיא... אבל בא"י שנו שהיו מסלקין את הסדינין אחרי שיצאו האחרים, כדי שהבית ישאר נקי מכללך האורחים' (תוספתא כפשוטה, ה [יום טוב], עמ' 956, הערה 30). והוא מסיים את הערתו בהפניה: 'ועיין לעיל שבת, עמ' 166, הע' 2'. לכשנפנה לאותה ההערה נגלה שליברמן כותב בה: 'וכבר הוכחתי במבוא לתס"ר ח"ד... שבכ"י שונים של התוספתא נשתמרו לנו מסורות שונות התלויות במחלוקת הירושלמי והבבלי'. אנו רשאים איפוא להבין את רמיזתו כמבקשת להביע את הדעה, שגם חילוף הגירסה במקומנו נושא אופי דומה.

⁴⁶ גירסה זו נראית מדוייקת יותר מאשר הגירסה בכ"י וינה ובדפוס של התוספתא ('שלשה'), ושמה באמת יש לתקן את האחרונה על-פי הראשונה, שהרי שיבוש נפוץ למדי הוא. עיינו: תוספתא כתובות, ו ו (עמ' 76, שורה 21), וראו: ד' הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד, סדר מועד (מיומא עד הגיגה), ירושלים תשל"ה, עמ' תקכה, הערה 2; ע' שרמר, 'משפחות כתבי-יד ומסורות-נוסח של מסכת מועד קטן', סידרא ו (תש"ן), עמ' 148-149; זוסמן, 'ושוב לירושלמי נזיקין' (לעיל, הערה 14), עמ' 127.

⁴⁷ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1016.

- 22) תעניות, א ג (עמ' 323): 'אי זו היא רביעה ראשונה' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, וכגירסה המצויה גם בברייתא שבבבלי (תענית ו ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'איזהו זמנה של רביעה', וגירסה זו היא המצויה בברייתא שבירושלמי (תעניות א ג, סד ע"א).⁴⁸
- 23) מועד, א ח (עמ' 367): 'אמ' ר' נראין דברי ר' מאיר במוסגר דברי ר' יוסה במוחלט' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, וכך היא המסורת בבבלי (מועד קטן ז ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה הפוכה: 'אמ' ר' נראין דברי ר' יוסי במוסגר דברי ר' מאיר במוחלט', כגירסת הברייתא שבירושלמי (מועד קטן א ה, פ ע"ג).⁴⁹
- 24) חגיגה, ב ו (עמ' 382): 'צופה הייתי' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס, וכך הגירסה גם בברייתא שבבבלי (חגיגה טו ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'מסתכל הייתי', כגירסה שבירושלמי (חגיגה ב א, עז ע"א).⁵⁰
- 25) חגיגה, ב ז (עמ' 382): 'יכול קודם למעשה בראשית' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, וכך היא הגירסה במקבילה שבירושלמי (חגיגה ב א, עז ע"ג). לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'יכול ישאל אדם קודם שיברא העולם', כלשונה של הברייתא שבבבלי (חגיגה יא ע"ב): 'יכול ישאל אדם קודם שנברא העולם'.⁵¹
- 26) יבמות, ו ט (עמ' 21): '[רואין] אותו כאילו פוגע בערוה' – כך הלשון בכ"י וינה, ובעיקרם של דברים גם בדפוס. לשון זה הוא המצוי בברייתא שבבבלי (יבמות לט ע"ב): 'כאילו פוגע בערוה'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הלשון שונה: 'הרי זו בעילת זנות'. לשון כזה מתועד בברייתא שבירושלמי (יבמות א א, ב ע"ב): 'הרי זה בעילת זנות'.
- 27) יבמות, י ג (עמ' 31-32): 'אי זו (!) הוא פצוע דכא, כל שנפצעו הבצים שלו, שנימוקו ושניקבו ושחסרו' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס, וכך היא הגירסה בברייתא שבבבלי (יבמות עה ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט (ובדומה לו בקטע-גניזה) הגירסה היא: 'איזה הוא פצוע דכא כל שנפצע אחת מביציו או שנימוקה או שניקבה או שחסרה', בדומה ללשון שבירושלמי (יבמות ח ב, ט ע"א): 'ולא סוף דבר נפצעה, אלא אפילו נימוקה, אפילו יבשה אפילו חסרה'.⁵²
- 28) יבמות, יב יב (עמ' 44): 'חליצתה כשירה, אם רצה לחזור בו יחזור' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס, וכך נאמר אף בברייתא המקבילה שבבבלי (יבמות קד ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט (ובדומה לו בקטע-גניזה): 'חליצתה פסולה ואם רצה להחזיר לא יחזיר', וגירסה זו מצויה גם בברייתא שבירושלמי (יבמות יב ג, יב ע"ד).⁵³
- ⁴⁸ ליברמן, בפירושו לברייתא (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1065), ציין את המקבילות שבבבלי ובירושלמי, אך לא ציין את חילוף הלשון בין כתבי-היד, ואת ההתאמה שבין גירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון למסורת שבירושלמי, לעומת ההתאמה שבין גירסת כ"י וינה והדפוס למסורת שבבבלי.
- ⁴⁹ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1233-1234.
- ⁵⁰ ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1294) ציין שכך הגירסה גם בבראשית רבה (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 17), אך משום מה לא ציין כלל את גירסת כ"י ערפורט ואת העובדה שדווקא היא זו שתואמת את המסורת הארץ-ישראלית בנקודה זו. לגופו של חילוף הגירסה – ראו גם: מ' מורשת, 'נוספות ללשונן של הברייתות העבריות בבבלי ובירושלמי', מ"צ קדרי (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, רמת-גן תשל"ד, עמ' 48; ש"י פרידמן, 'תוספתא עתיקתא: ליחס מקבילות המשנה והתוספתא [ב]: מעשה ברבן גמליאל וזקנים', בר-אילן כו-כז (תשנ"ה), עמ' 283-284; A. Goshen Gottstein, 'Four Entered Paradise Revisited', *Harvard Theological Review* 88 (1995), p. 80.
- ⁵¹ וראו להלן, מספר 98 (על חילוף הפסוקים בהמשך הברייתא). אשר לגירסה 'שיברא', שכוונתה עבר (כגירסה המפורשת שבבבלי: 'שנברא'), אם אין זו צורה לשונית מיוחדת (עתיד המכוון לעבר) הרי שמזורתה מוליכה לכיוון של שיבוש משותף לכ"י ערפורט ולכ"י לונדון, המעיד על אב משותף שעומד ביסוד שניהם. וצ"ע.
- ⁵² אשר להבדל בין שתי הגירסאות – לדעת ליברמן, 'לכאורה אין הבדל בין גירסת כ"י וינה לבין כ"י ערפורט', אלא שלפי הגירסה שלנו הלשון מתאים לרישאה של משנתנו, ולפי גירסת כ"י ערפורט ולפי הלשון הברייתא מתאים לסיפא שלה' (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 96-97). לטעמי, משקלו של הבדל כזה הוא רב מאוד.
- ⁵³ שהיא, כפי שציין ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 139), 'הברייתא שלפנינו'. אמנם ראוי לשים לב, שלדעת ליברמן (שם, עמ' 138) 'הגירסה "פסולה" היא בוודאי נכונה, ולפנינו תוקן ע"פ הבבלי', כלומר לדעתו אין כאן חילוף

29) יבמות, יג ג (עמ' 46): 'אין מעשה קטנה כלום, אין זכיי לא במציאתה ולא במעשה ידיה ולא בהפר נדריה, אין יורשה, ואין מיטמא לה, ואינה כאשתו לכל דבר, אלא שיוציא הימנו במיאון... זכיי במציאתה ובמעשה ידיה ובהפר נדריה, ויורשה, ומיטמא לה, והרי היא כאשתו לכל דבר, ובלבד שתצא הימנו במיאון' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס, וכך היא הגירסה בבבלי (יבמות קח ע"א; כתובות קא ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'אין מעשה קטנה כלום, ואינו זכאי במעשי ידיה ולא בהפר נדריה ואינה אשתו לכל דבר בלבד שצריכה הימנו מיאון... זכאי במציאתה ובמעשי ידיה ובהפר נדריה, הרי היא כאשתו לכל דבר, אלא שיוצאה הימנו במיאון'. גירסה זו, שבה המלים 'אין יורשה ואין מיטמא לה' ברישא, והמלים 'ויורשה ומיטמא לה' בסיפא, אינן מופיעות, וכן הלשון 'בלבד שצריכה' (ברישא) תחת הלשון 'ובלבד שתצא', מתועדת גם בירושלמי (יבמות יג ב, יג ע"ג).

30) סוטה, ה ט (עמ' 178-179): 'כגון פפוס בן יהודה שנעל דלת בפני אשתו ויצא' – כך היא הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, בדומה למסורת בברייתא שבבבלי (גיטין צ ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט חסרה המלה 'ויצא', כשם שהיא איננה מצויה במסורת שבירושלמי (סוטה א ז, יז ע"א, קידושין ד ד, סו ע"א).

31) נדרים, א ו (עמ' 103): 'אמ' ר' יוסה במי דברים אמורים בזמן שנדרו לזמן מרובה, אבל בזמן שנדרו לזמן מועט דיו שלשים יום' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס, וכמסורת שבירושלמי (נזיר ה ד, נד ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובקטע גניזה הגירסה היא: 'אמ' ר' יוסי במה דברים אמורים בזמן שנדרו זמן מועט, אבל נדרו זמן מרובה דיו שלשים יום', וכמסורת שבבבלי (נדרים כ ע"א; נזיר לב ע"א).⁵⁴

32) נדרים, ו ה (עמ' 119): 'אמ' לו ר' ליעזר מקוה יוכיח' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס,⁵⁵ ובדומה לכך הגירסה בברייתא שבבבלי: 'אמרו לו לר' אליעזר מקוה יוכיח'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'השיב ר' אליעזר מקוה יוכיח', בדומה לגירסה שבירושלמי (נדרים י ז, מב ע"א): 'השיב על דברי ר' ליעזר והרי המקוה יוכיח'.

33) גיטין, ה ז (עמ' 266-267): 'כפר עותני בגליל, אנטיפטרס ביהודה, בינתים מטילים אותו לחומר, מגורשת ואינה מגורשת' – ברייתא זו מופיעה כאן בכ"י וינה ובדפוס, ובמיקום זה – באמצע הפרק, במקביל למשנה המזכירה את 'היהודה', 'גליל', 'אנטיפטרס' ו'כפר עותנאי' – היא מובאת בבבלי (גיטין עו ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט מופיעה הברייתא בסוף הפרק, אחרי הקביעה ש'כל תניי שאין מתקיים בפה אין מתקיים בשטר'. הצמדתה של הברייתא שלפנינו אחרי משפט זה מצויה גם בירושלמי (בבא מציעא ז י, יא ע"ג).⁵⁶

34) קידושין, ג ז (עמ' 288): 'הרי זו מקודשת ותנאו בטל' – כך הגירסה בכ"י וינה, וכך היא הגירסה בברייתא המקבילה שבבבלי (קידושין יט ע"ב). אבל בכ"י ערפורט ובדפוס הגירסה היא: 'הרי זו מקודשת ותנאו קיים', וכפי שציינן ליברמן כך היא הגירסה גם בירושלמי (בבא מציעא ז י, יא ע"ג [על-פי ההבאות בספרות הראשונים]).⁵⁷

35) קידושין, ה ד (עמ' 295): 'להשיא לבני אשה בת גיורת מצרית' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס, וגירסה זו מתאימה לברייתא המקבילה שבבבלי (יבמות עו ע"ב, עח ע"א; סוטה ט ע"א), שבה נאמר: 'אשיא לבני מצרית

מסורות אלא הגהה מאוחרת על-פי התלמוד. אולם, בכך לא יהיה די כדי להסביר את המשך הדברים, שגם בו הפוכה גירסת כ"י ערפורט וקטע-הגניזה מגירסת כ"י וינה והדפוס.

⁵⁴ ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 406-407.

⁵⁵ אלא שבדפוס הגירסה המדויקת היא: 'אמר לו'. ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 486.

⁵⁶ ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 878. על חשיבותו הרבה של סדר ההלכות כפי שהוא בכ"י ערפורט, לגבי השאלה אם התוספתא עמדה לנגד עיני התלמוד הירושלמי – ראו: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים ותל-אביב תשי"ז, עמ' 250; הנ"ל, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים ותל-אביב תשכ"ג, עמ' 330; הנ"ל, מבוא לניסוח המשנה, ירושלים תשכ"ד², עמ' 800-801; רוזנטל, 'המורה' (לעיל, הערה 15), עמ' נג-נה. חשוב לציין בהקשר הזה, שהניסוח בירושלמי מתאשר עתה גם מניסוח כ"י אסקוריאל (מהדורת רוזנטל-ליברמן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 71).

⁵⁷ ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 947. לדעת ליברמן (שם, עמ' 948) 'מסתבר שהגירסא בכ"י היא ט"ס, באשגרה מן הבבלי'.

שניה'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'לישא'⁵⁸ אשה לבני גיורת מצרית', וגירסה זו היא המתועדת בברייתא המקבילה שבירושלמי (קידושין ד ג, טו ע"א; יבמות ח ב, ט ע"ב).

36) בבא מציעא, יא יב (עמ' 123): 'ואכסניא לכל אדם' – כך הגירסה בכ"י וינה, ובדומה לכך בדפוס ('ואכסניס').⁵⁹ זו היא הגירסה המצויה בברייתא שבבבלי (בבא מציעא יא ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'ואכסדרא לכל אדם', כגירסה שבירושלמי (בבא בתרא א ז, יג ע"א).⁶⁰

37) בבא בתרא, ט יב (עמ' 162): 'תהא שלו והרי היא שלו, הרי היא שלו' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, וכגירסה בברייתא שבבבלי (גיטין מ ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'תהא שלו והרי היא שלו לא אמ' כלום', כגירסה שבירושלמי (בבא בתרא ח ט, טז ע"ג).⁶¹

II חילופים שמתאימים לברייתות הבאות במקורות חלוקים

38) עירובין, ו טז (עמ' 122): '...פחות מכן מערבין אחד ואין מערבין שנים' – כך גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה הפוכה: '...פחות מיכן מערבין שנים ואין מערבין אחד'.⁶² כפי שציינן ליברמן,⁶³ בסוגיית הירושלמי מצויה עדות מפורשת על קיומן של שתי מסורות חלוקות בעניין זה: 'אית תני מערבין שנים ואין מערבין אחד, אית תני מערבין אחד ואין מערבין שנים'.

39) יום טוב, ד י (עמ' 303-304): 'ואין שפין כלי כסף בקרקטין' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט, בכ"י לונדון ובקטע גניזה, הגירסה הפוכה: 'שפין כלי כסף בקירטון'. על קיומו של חילוף זה מצויה בידנו עדות בסוגיית הירושלמי (ביצה ד ב, סב ע"ג), האומר מפורשות ש'אית תני שפין את הכסף בקרקטין, אית תני אין שפין וכו'.

40) תעניות, א א (עמ' 322): 'יורה במרחשון' – כך גירסת כ"י וינה, כ"י לונדון והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'יורה בכסליו'. ברור שאין מדובר בחילוף שמקורו שיבוש של העתקה, אך מה מקורו? לדעת ליברמן, 'שינוי הנוסח... תלוי במחלוקת התנאים'.⁶⁴ לשון אחר: הגירסאות השונות מתאימות למקורות תנאיים שונים, שבכל אחד מהם באה לידי ביטוי אחת מהן. בספרי לדברים (פיסקה מב, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 89) אנו שונים: 'יורה במרחשון', כגירסה בתוספתא בכ"י וינה ורעיו, ואילו בברייתא המובאת בויקרא רבה (לה יב, מהדורת מרגליות, עמ' תתל) הגירסה היא: 'יורה בכסליו', כגירסה בתוספתא בכ"י ערפורט.⁶⁵

חילוף מסורת זה מצוי אף בברייתות המובאות בסוגיית הבבלי (תענית ו ע"א). בברייתא הראשונה המובאת שם שנינו: 'ת"ר יורה במרחשון... אתה אומר יורה במרחשון ומלקוש בניסן או אינו אלא יורה בתשרי וכו', בדומה לברייתא שבספרי לדברים הנ"ל. אך בשניה שנינו: 'ת"ר יורה במרחשון', ובהמשכה נאמר: 'אתה אומר יורה במרחשון או אינו אלא בחדש כסליו'. מתוך לשונה של ברייתא זו ניתן ללמוד, שהיתה דעה ש'יורה בכסליו'. ואכן, בברייתא שלישית המובאת באותה הסוגיה מצויה דעה זו בצורה מפורשת: 'תניא אידך: יורה במרחשון ומלקוש בניסן דברי רבי מאיר, והכמים אומרים יורה בכסליו'. הרי לנו, שהמחלוקת בגירסה בין כתבי-היד של התוספתא היא ביסודה מחלוקת שהיתה קיימת בין התנאים גופם.

⁵⁸ כך! על 'לישא' = להשיא – ראו: מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 113, והמקורות שהובאו שם בשמי.

⁵⁹ 'צ"ל ואכסניא' (לשוננו של ליברמן, תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 312).

⁶⁰ ראו תוספתא כפשוטה, שם.

⁶¹ ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 440.

⁶² בכ"י ערפורט יש סימון של אותיות 'א' ו'ב', שנועד לציין כי יש להחליף את הגירסה, אך העובדה שהיא מתועדת גם בכ"י לונדון מורה שאין לקבל תיקון זה.

⁶³ תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 428.

⁶⁴ תוספתא כפשוטה, ה (תעניות), עמ' 1064.

⁶⁵ אמנם בכ"י כ שם: 'יורה במרחשון', אבל כ"י זה מותאם הרבה פעמים למקבילות.

41) מועד, א ח (עמ' 367): 'אמ' ר' נראין דברי ר' מאיר במוסגר ודברי ר' יוסה במוחלט' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. בכ"י ערפורט הגירסה הפוכה: 'א' ר' נראין דברי ר' יוסי במוסגר ודברי ר' מאיר במוחלט'. כפי שציין ליברמן בפירושו, על אתר (עמ' 1233-1234), גירסת כתב-יד וינה והדפוס תואמת את גירסת הברייתא כפי שהיא בבבלי, בעוד שגירסת הירושלמי היא כגירסת כתב-יד ערפורט. אלא שבבבלי מובאות שתי ברייתות; בראשונה הגירסה היא כנוסח כ"י וינה והדפוס של התוספתא, אך הבבלי מנגיד אותה לברייתא אחרת – 'והתניא איפכא!⁶⁶ – והוא מתרץ: 'תנאי היא אליבא דרבי'. נמצאנו למדים, שחילוף הגירסה שבין כתבי-היד של התוספתא כאן הוא כחילוף שבין ברייתות חלוקות, שהיו מוכרות לתלמוד.

III שינוי בסדר ההלכות (או הבבות)⁶⁷

42) ברכות, ה כב (עמ' 28): 'היה מקריב מנחות בירושלם או' ברוך שהגיענו לזמן הזה. כשהוא מקריב או' בר' אש' קד' במצו' וצו' להקריב מנחות. כשהוא אוכלן או' המוציא לחם מן הארץ. היה מקריב זבחים בירושלם, אומ' בר' שהגיע' לזמן הזה. כשהוא מקריב או' ברוך אשר קדש' במ' וצו' להקריב זבחים. וכשהוא אוכלן או' בר' אשר קד' במצו' וצונו לאכל זבחים'. כך הוא לשון הברייתא בשלמותה כפי שהיא בנוסח כ"י וינה, ובעיקרם של דברים גם בדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט לשון הברייתא הוא: 'היה מקריב זבחים בירושלם או' ברוך שהגיענו והגיענו לזמן הזה. כשהם אוכלין או' ברוך המוציא לחם מן הארץ. היה מקריב מנחות בירושלם או' ברוך שהגיענו לזמן הזה. כשהן אוכלין אומ' ב' אשר קדשנו במצ' וצו' לאכול הזבח הזה!.'

⁶⁶ 'כלומר, כגירסת כ"י וירושלמי' (לשונו של ליברמן, שם).

⁶⁷ חילופים בין כתבי-היד של התוספתא בסדרן של הלכות, או של בבות, מצויים במקומות הרבה. את חלקם ניתן לנעוץ בהשמה מחמת הדומות, שהושלמה, בשלב מאוחר יותר, בגליון, ונכנסה, בשלב שלישי, לפני הטקסט שלא במקומה המקורי. כך, למשל, ניתן להסביר את חילוף הסדר בדמאי, א טו-כג (עמ' 65-66); בכלאים, ב ט (עמ' 210] אבל שם יש גם חסרון של בבא אחת, וכל העניין צ"ע]; בכלאים, ב יג (עמ' 211-212); בשבת, ח ח (עמ' 31); בעירובין, ח יד-טו (עמ' 136); ביבמות, י ז (עמ' 33, שורות 41-42); בכתובות, א ד (עמ' 57, שורות 24-26); בגיטין, ה ו (עמ' 265, שורות 32-33); במקומות נוספים. במקומות אחרים ניתן להסביר את חילוף הסדר כתוצאה מהוספות מאוחרות, שנעשו באופנים שונים בעדי הנוסח השונים. אפשר, למשל, שכך הוא המקרה בכתובות, ה ד (עמ' 72-73), שם שונה גירסת כ"י וינה והדפוס מזו שבכ"י ערפורט ובקטע גניזה הן בחסרונה של בבא אחת והן במיקומה של הבבא 'מקום שנהגו שלא לעשות אחת מכל אילו אינו יכול לכופה'. לא אוכל לדון בדוגמה זו כאן באריכות, אך שיקולים שונים נותנים מקום לאפשרות, שעיקרה של הברייתא היה הבבא הראשונה ('מלאכות שאשה עושה לבעלה, שבעה גופי מלאכות מנו ושאר לא הוצרכו לימנות') והבבא האחרונה ('מקום שנהגו שלא לעשות אחת מכל אילו אינו יכול לכופה') בלבד, ואילו שתי הבבות האחרות הן הוספות שנכנסו בשלב מאוחר יותר. זו הסיבה שאחת מהן ('הכניסה לו בין משלו ובין משלה לא טוחנת ולא אופה ולא מכבסת') כלל איננה מצויה בכ"י וינה ובדפוס, ואילו האחרת ('אין כופה לעשות לבנו ולבנה לאחיו ולאחיה ולהטיל לפני בהמתו') ממוקמת במקום שונה בשתי מסורות הנוסח. אשר לחילוף התוכני ביניהן ('כופה לעשות' [כ"י וינה והדפוס] / 'אין כופה לעשות' [כ"י ערפורט וקטע גניזה]) – ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 261 ('הנכון הוא בכ"י ע ובקג"נ'). במקומות אחרים ניתן להסביר את חילוף הסדר בהסבר אחר, כגון המקרה בגיטין, ג ב (עמ' 254, שורות 18-19), שבכ"י ערפורט באים דברי רבי יהודה אחרי המלים 'ולמענות כדי שיחלידו', ולא בסוף הברייתא. ליברמן מציע הסבר לשתי המסורות (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 828). אבל יש לציין שגירסת כ"י וינה והדפוס תואמת את הסדר שבמשנה, וייתכן אפוא שהסדר המקורי הוא בכ"י ערפורט והגירסה שבכ"י וינה ובדפוס משקפת הגהה על-פי המשנה.

ואולם, יש לזכור שאת כל המקרים האלה אין הכרח להסביר באופנים שהוצעו בזה, ואפשר ואפשר שיש להסבירם בפשטות, כסידור שונה של ההלכות במסורות נוסח שונות, ולא דווקא לנסות ולתלותם בתהליכי העתקה ושיבוש של הטקסט. ודומני שריבוים אכן איננו תומך במיוחד בהסברים אד-הוק שהוצעו בזה. אבל הואיל וקיימת גם האפשרות לנעוץ אותם בתהליכים (אמנם סבוכים למדי, יש להודות) של שיבושי העתקה ונסיונות (כושלים) לתיקונם, נמנעתי מלכלול מקרים אלה ברשימה שבפנים.

הצגתי את נוסחי שני כתבי-היד בשלמותם, מפני שקשה לעמוד על התמונה במלואה מתוך מדור שינויי הנוסחאות במהדורתו של ליברמן. העמדה זו מאפשרת להתרשם לא רק מקיומו של חילוף בסדר הבבות בין עדי-הנוסח השונים, אלא גם מן החילופים העקביים ביניהם במקום זה: ההלכה העוסקת בברכה שיש לברך בעת ההקרבה ('כשהוא מקריבן או' וכו'), שנמצאת בנוסח כ"י וינה והדפוס הן בבבא הראשונה והן בבבא השנייה, איננה מצויה בנוסחו של כ"י ערפורט, ובעקבות בשני המקומות. וכך גם באשר לחילוף בין לשון היחיד 'כשהוא אוכלן' שבכ"י וינה ובדפוס, לבין לשון הרבים 'כשהם אוכלין' שבכ"י ערפורט; חילוף זה חוזר בעקבות הן ברישא והן בסיפא.⁶⁸

(43 מעשרות, א ג (עמ' 228): 'ר' שמעון פוטר את המלפפונות בקוטנן משיקרחו' – ברייתא זו באה בכ"י ערפורט לעיל, בסוף הלכה א.

(44 שבת, יג י (עמ' 61): 'אין משכירין כלים לגוי בערב שבת, וברביעי ובחמישי מותר' – בכ"י ערפורט, בכ"י לונדון ובקטע גניזה באות לפני הלכה זו הלכות יג-יד: 'אין מפליגין בים הגדול פחות משלשה ימים' וכו', ו'ספינה שהיתה באה לים אין יוצאין'⁶⁹ מתוכה ליבשה' וכו'.⁷⁰

(45 פסחא, ג ג (עמ' 151): 'חלות בצק שעפשו או שיבשו הרי אלו אסורות' – בבא זו מופיעה כאן, בסוף הלכה ג, בכ"י וינה, בכ"י לונדון, בקטע גניזה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט היא חסרה כאן, ומופיעה להלן, באמצע הלכה ד.

(46 פסחא, ג יד-טז (עמ' 154-155): 'מקום שנהגו להחזיר את הקדושין... לעשות מעמד... לשאול שלום אבלים בשבת... להיות אבלים הולכין לאחר המטה' וכו' – כך סדר ההלכות בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת בכ"י ערפורט הסדר הוא: 'לעשות מעמד... אבלים הולכין... לשאול שלום... להחזיר קידושין'.⁷¹

(47 שקלים, ג יא (עמ' 215): 'גוי שהביא שלמיו... גר שמת וביזבוזו ישראל את נכסיו' וכו' – כך הוא סדר הבבות בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט סדר הבבות הפוך: תחילה באה הבבא של 'גר שמת', ורק אחריה זו של 'גוי שהביא שלמיו'.

(48 כפורים, ג ב (עמ' 241): 'נתן על הקרן מיכן ומיכן כשר, מן הקרן ולפנים פסול. שינה מתן קרנות פסול. אם חסר אפ"ל אחת מן המתנות פסול. הקדים מתן שבע למתן ארבע, יחזור ויתן מתן שבע על מתן ארבע עד שלא גמר את המתנות' – כך סדר הבבות בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'הקדים דם מתן שבע למתן ארבע, יחזור ויתן דם מתן שבע לדם מתן ארבע. נתן על הקרן מיכן ומיכן כשר, מן הקרן ולפנים פסול. שינה מקום הקרנות פסול. חסר מן המתנות אפ"ל אחת פסול'.

⁶⁸ משמעותו של החילוף בסדר הבבות, במקרה זה, היא גם הלכתית, שהרי בעוד שלפי כ"י וינה והדפוס בעת אכילת זבחים יש לברך '...לאכול הזבח', הרי שלפי גירסת כ"י ערפורט הברכה שיש לברך במקרה כזה היא '...המוציא לחם מן הארץ'. וכן להפך; לפי גירסת כ"י וינה והדפוס בעת אכילת מנחות יש לברך '...המוציא לחם מן הארץ', בעוד שלפי גירסת כ"י ערפורט על אכילת מנחות יש לברך '...לאכול הזבח הזה'. גירסה זו אכן נראית בעייתית (על מנחות נברך 'לאכול הזבח?!'), ואפשר שיש לראות בה שריד של גירסה אחרת, הדומה, ביסודה, לזו שבכ"י וינה. וצ"ע. ליברמן, על כל פנים, לא דן בשאלה זו.

⁶⁹ כך בכ"י ערפורט; שאר עדי-הנוסח גורסים 'עולין'. חילוף בין השורש 'עלה' לשורש 'יצא' מצוי גם במקומות אחרים בספרות חז"ל, כגון במשנת תענית, ג ט: 'יצאו ישראל להר הבית' (בדפוסים) / 'עלו ישראל להר הבית' (בכ"י קויפמן, בכ"י פארמה, בכ"י קיימברידג' [לו], ועוד). וכן בבבלי סוטה יא ע"ב: 'מבצבצין ויוציאין כעשב השדה' – בגליון כ"י אוכספורד כתוב: 'נ"א ועולין'. ראו: דקדוקי סופרים השלם למסכת סוטה, א, ירושלים תשל"ז, עמ' קנו. ב'הלכות לולב' לראב"ד, עניין יבשות, מצוטט הכתוב בנחמיה ח טו, ובמקום 'צאו ההר' כתוב שם: 'עלו ההר'. ראו: י' קאפח, רבנו אברהם בן דוד (ראב"ד): תשובות ופסקים, ירושלים תשכ"ד, עמ' יג. החילוף בין שני הפעלים רווח מאוד במקרא, בכתובים שעניינם יציאת מצרים (כגון: 'המעלה אתכם מארץ מצרים' [ויקרא יא מה], לעומת 'המוציא אתכם מארץ מצרים' [שם כב לג]).

⁷⁰ בקטע הגניזה ההלכות ממוספרות, וסדרן שם הוא: 'ז... ח... ו... וצ"ע.

⁷¹ בכ"י לונדון הסדר הוא: 'לעשות מעמד... להחזיר קידושין... לשאול שלום... אבלים הולכין'. וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 533-534.

(49) כפורים, ג ג (עמוד 241): 'כל מעשה' וכו' – בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון באות תחילה הלכות ז-ח דלהלן.⁷²
 (50) יום טוב, ד ז (עמ' 302): 'חמשה דברים נאמרו בגחלת... המוציא גחלת לרשות הרבים חייב שלהבת פטור;
 המודר הנאה מחבירו אסור בגחלתו ומותר בשלהבתו' – כך הסדר בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס. לעומת זאת,
 בכ"י ערפורט באה בבת 'המודר הנאה מחבירו' לפני הבבא של 'המוציא גחלת לרשות הרבים', וכסדר הבבות גם
 במקבילה שבירושלמי (ביצה ה ד, סג ע"ב).

(51) ראש השנה, ב ה (עמ' 314): 'הכל חייבין בתקיעת שופר' וכו' – כך פותחת ההלכה בכ"י וינה, בכ"י לונדון
 ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט באות כאן תחילה הלכות ו-ז שלהלן ('התוקע ומתעסק... רועה שהרביץ צאנו'
 וכו').

(52) תעניות, ג יב (עמ' 341): 'מתקנין מט' באב למוצאי ט' באב' – בבא זו, המופיעה כאן בנוסח כ"י וינה
 והדפוס, מופיעה בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון להלן, בסוף הלכה יג.⁷³

(53) כתובות, ט ז (עמ' 89): 'קטן שהשיאו אביו כתובתו קיימת... וכן גר שנתגייר ואשתו עמו כתובתו קיימת'
 וכו' – כך הוא סדר הבבות בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט באה תחילה הבבא 'גר שנתגייר', ורק
 אחריה זו של 'קטן'.

(54) גיטין, ה ז-יב (עמ' 266-268): '[ז] כפר עותני בגליל... [ח] הרי זה גיטיך כל זמן שאעבור מכנגד פניך...
 [ט] הרי זה גיטיך אם לא באתי מיכן ועד שנים עשר חודש... [י] הרי זה גיטיך על מנת שתתני לי מאתים זוז... [יא]
 הרי זה גיטיך על מנת שלא תלכי לבית אביך לעולם... [יב] על מנת שלא תפרחי באויר' וכו' – כך סדר הברייתות
 בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט באות הלכות י-יא-יב לפני הלכה ז.⁷⁴

IV היפוך של הדעות או של ההלכה

(55) דמאי, א ח (עמ' 63): 'היה מוכר פירות בערב שביעית ואמ' של מוצאי שביעית הן פטור מן המעשר ופטור
 מן הביעור' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'היה מוכר פירות במוצאי
 שביעית וא' של שביעית הן פטור ממעשרות ומביעור'.⁷⁵

(56) דמאי, ב כד (עמ' 73): 'נשאלין לעם הארץ על טהרותיו, ובלבד שלא יאמר לו' וכו' – כך היא גירסת כ"י
 וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'ואין נשאלין לעם הארץ על טהרותיו. לא יאמר לו' וכו'. לא
 רק היפוך של ההלכה יש כאן,⁷⁶ אלא אף פיסוק שונה של המשפט וקריאה שונה שלו בעדי-הנוסח השונים.⁷⁷

(57) מעשר שני, ב א (עמ' 248): 'כל מעשיה בטומאה' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. כנגד זאת, בכ"י
 ערפורט הגירסה היא: 'כל מעשיה בטהרה'.⁷⁸

⁷² אשר להיפוך הגירסה בין עדי הנוסח בהלכה ז – ראו להלן, מספר 90.

⁷³ אלא שיש בה גם חילוף גירסה: תחת 'למוצאי ט' באב' שבכ"י וינה ובדפוס גורס כ"י ערפורט: 'למוצאי שבת'. גירסה זו
 מתאימה למיקומה של בבא זו בנוסחו של כ"י ערפורט, שהרי עניינה של הלכה יג הוא ב'תשעה באב שחל להיות בשבת'.

⁷⁴ וראו לעיל, הערה 56, על כך שסדר ההלכות שבכ"י ערפורט הוא שהיה מוכר לירושלמי.

⁷⁵ גירסת כ"י וינה נראית תמוהה וזוקקת עיון: כלום יכול אדם למכור **בערב** שביעית פירות ולומר שהם של **מוצאי**
 שביעית?! ואכן, בפירוש הקצר על אתר כתב ליברמן כתב במפורש: 'בבא זו משובשת, ואיני יודע לפרשה בלי תיקון
 ביד חזקה'. אולם, בביאור הארוך (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 196), אין הוא מתבטא באופן זה, ודבריו שם אינם
 משקפים התחבטות יוצאת דופן בנוסח הברייתא.

⁷⁶ כך נראה בפשטות. אמנם לדעת ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 221) יש לקרוא את גירסת כ"י ערפורט
 כאומרת **ואם** נשאלין לע"ה בל יאמר לו' וכו' (ההדגשה במקור – ע"ש), אך גירסת ספר חסידים, שהוא בעצמו מביא –
 'אין נשאלין לעם הארץ על טהרותיו **ולא** יאמר לו' וכו' (ההדגשה במקור – ע"ש) – שהיא דומה לגירסת כ"י ערפורט,
 מקשה, כך דומה, על קבלת הצעתו.

⁷⁷ עניין זה בא לידי ביטוי גם בהמשך המשפט; כ"י וינה והדפוס גורסים: 'ובלבד שלא יאמר לו... **אלא** אומר לו' וכו', דהיינו
 הם קוראים את הכל כמשפט רצוף אחד. לעומת זאת, על-פי גירסת כ"י ערפורט ('לא יאמר לו... אם א' לו' וכו') ברור
 שעלינו לקרוא ולהטעים את המשפט באופן שונה.

- (58) ביכורים, א ב (עמ' 286): 'וחכמים אומ' לא מביא ולא קורא' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'וחכמ' אומ' מביא וקורא'.⁷⁹
- (59) שבת, ד ה (עמ' 18): 'או שחפהו בעור מלמעלה או שעשה לו מסמין הרבה מלמטה... מותר' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'חיפהו בעור שלמטה'⁸⁰ ועשה לו מסמרות הרבה מלמעלה... מותר'.⁸¹
- (60) פסחא, ג ד (עמ' 151, שורות 11-12): 'השורה חטין ושעורין במים והחמיצו הרי אילו אסורות. ר' יוסה או' השורה שעורין במים ונתבקעו הרי אילו אסורות' וכו' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון, בקטע גניזה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט סדר הדעות הפוך, ויש בו חילוף גירסה: 'נפלו שעורין במים ונתבקעו הרי אלו אסורות. ר' יוסי אומ' שרה חטים ושעורים במים והחמיצו הרי אלו אסורות'.⁸²
- (61) שקלים, א ז (עמ' 202): '...דברי ר' יוסה הגלילי. אמ' לו ר' עקיבא' וכו' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס (וכך אף במקבילה שבבבלי, מנחות עג ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה הפוכה: '...דברי ר' עקיבא. א' לו ר' יוסי הגלילי' וכו' (וכגירסה בספרא, אמור, ז).⁸³
- (62) כיפורים, ג ז (עמ' 242-243): 'כל היוצא בפנים להינתן בחוץ ניטל מן הסמוך לפנים, וכל הנוטל מבפנים להנתן בחוץ ניתן על הסמוך בפנים' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'כל הניטל מבחוץ ונתן מבפנים נוטל מן הסמוך או לפנים, וכל היוצא לינתן מבחוץ נותן על הסמוך או לפנים'.
- (63) סוכה, ד טו (עמ' 275-276): 'אבא יוסי בן חנן אומ'... ר' חנינא בן אנטיגנס אומ' וכו' – כך בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט מוחלפים השמות: 'ר' חנניה בן אנטיגנס אומ'... אבא יוסי בן חנן או' וכו'.
- (64) יום טוב, ב ד (עמ' 287): 'שבית שמיי או' תבשיל אחד, ובית הלל או' שני תבשילין' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה הפוכה: 'שבית שמאי אומ' שני תבשילין ובית הלל אומ' תבשיל אחד'.⁸⁴
- (65) יום טוב, ג יא (עמ' 296): 'איגוזין ושקדין עצמן אין מסיקין מהן ביום טוב לפי שאינן מן המוכן' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'איגוזין ושקדין עצמן מסיקין מהן ביום טוב' (וללא כל נימוק).⁸⁵

⁷⁸ על משמעותו של חילוף גירסה זה – ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 730, ולהלן, שם, עמ' 744, שורות 89-90.

⁷⁹ אף על פי שליברמן לא העיר על שינוי זה ולא כלום, הרי הוא שינוי מעניין. על-פי האמור במשנה (ביכורים א ו), 'הקונה שתי אילנות בתוך שלחבירו מביא ואינו קורא, ר' יהודה אומ' מביא וקורא'. ולדעת רבי מאיר בתוספתא, 'הקונה אילן אחד בתוך שדהו של חבירו הרי זה מביא ולא קורא'. נמצא איפוא, שעל-פי גירסת כ"י וינה והדפוס, עמדת חכמים קיצונית יותר מזו של רבי מאיר, שהרי לדידם במקרה זה 'לא מביא ולא קורא'. לעומת זאת, על-פי גירסת כ"י ערפורט דעת חכמים היא 'מביא וקורא', כלומר: אפילו מי שקנה אילן אחד בלבד בתוך שדהו של חבירו הרי עליו להביא ביכורים ולקרוא את פרשת ביכורים. ונמצא איפוא, שחכמים בתוספתא (על-פי גירסת כ"י ערפורט) הם הקיצוניים ביותר מבין כל הדעות בנושא, אך דווקא לכיוון ההלכתי הפוך.

⁸⁰ כך בכ"י ערפורט; בכ"י לונדון: 'מלמטה'.

⁸¹ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 65, שגירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון היא זו המתועדת במקבילות, הן בבבלי והן בירושלמי.

⁸² דרך רישום חילופי הגירסאות במהדורת ליברמן מקשה לעמוד על כך שמדובר בחילוף סדר הבבות, בין היתר מפני שבכ"י ערפורט הגירסה איננה 'השורה' אלא 'נפלו'. וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 517.

⁸³ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 663.

⁸⁴ גירסת כ"י וינה והדפוס מתאימה לגירסה במקבילה שבירושלמי (ביצה ב א, סא ע"ב), ולמקבילה שבבבלי (ביצה יז ע"ב), על-פי אחדים מעדי-הנוסח. לעומת זאת, גירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון עולה בקנה אחד עם המקבילה שבבבלי על-פי עדי נוסח אחרים. ראו: תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 946.

66) יום טוב, ג יז (עמ' 298): 'ר' לעזר בי ר' שמעון או' אף אין מנהיגין את הבהמה במקל ביום טוב – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט, בכ"י לונדון, ובעיקרו של דבר גם בקטע גניזה, מיוחסים הדברים לחכם אחר, וההלכה הפוכה: 'ר' שמעון אומ' מנהיגין את הבהמה במקל וכו'.⁸⁶

67) יום טוב, ג יז (עמ' 298): 'ר' לעזר או' נוטל אדם קיסם לחצות בו שניו, וחכמים או' לא יטול אלא מן האבוס שלפני בהמה – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס (וכך הוא אף הלשון במקבילה שבבבלי, ביצה לג ע"ב). לעומת זאת, בכ"י ערפורט, בכ"י לונדון ובקטע גניזה, פיסוק המשפט שונה וההלכה הפוכה: '...וחכמים אוסרים. אבל נוטל הוא' וכו'.

68) תעניות, א ד (עמ' 323): 'ר' יוסה אומ' כל התלוי ברביעה משתגיע זמנה של רביעה, וכל שאין תלוי ברביעה משתרד רביעה שניה' – כך היא גירסת כ"י וינה, כ"י לונדון והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה הפוכה: 'כל שתלוי ברביעה משתרד רביעה שנייה, כל שאין תלוי ברביעה משתגיע זמנה של רביעה'.⁸⁷

69) תעניות, ב יג (עמ' 335): 'ר' מאיר או' מבול של מים אין, אבל מבול של אש ושל גפרית, כדרך שהביא על הסדומים, יש... ר' יהודה אומר מבול של כל בשר אין אבל מבול של יחידים יש, כיצד, נפל לים ומת טבעה ספינתו בים ומת הרי הוא מבולו' – כך היא הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הדעות הפוכות: 'ר' מאיר אומ' מבול של כל בשר אינו מביא, אבל מבול [של יחידים]⁸⁸ מביא. כיצד, נפל לים ומת טבע ספינתו בים ומת זה הוא מבולו. ר' יהודה אומ' מבול של מים אינו מביא אבל מבול של אש וגפרית מביא כדרך שהביא על סדום שנ' וה' המטיר על סדום וגו'.

70) כתובות, ה ד (עמ' 73): 'כופה לעשות לבנו ולבתה לאחיו ולאחיה' – כך היא הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובקטע-גניזה באה בבא זו בהמשך ההלכה, והגירסה הפוכה: 'אין כופה לעשות לבנו ולבנה'⁸⁹ לאחיו ולאחיה'.

71) כתובות, ה י (עמ' 86): 'שלא ברשות שמין לו וידו על התחונה; ברשות שמין לו וידו על העליונה' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדומה לכך בדפוס (אלא שהסיפא נשמטה). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה הפוכה: 'שלא ברשות שמין לו וידו על העליונה; היורד ברשות שמין לו וידו על התחונה'.

72) וכך גם בהמשך בצמוד: בכ"י וינה ובדפוס הגירסה היא: 'אם השבח יתר על ההוצאה נותן לו את ההוצאה, ואם הוצאה יתירה על השבח נותן לו את השבח'. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובקטע-גניזה הגירסה היא: 'אם היה השבח יותר על ההוצאה נותן לו את השבח; אם הוצאה יתירה על השבח נותן לו את ההוצאה'.⁹⁰

73) כתובות, יא א (עמ' 92): 'עד שלא נשאת היא צריכה להביא ראייה שלא נתקבלה כתובתה, משנשאת צריכין הן להביא ראייה שנתקבלה כתובתה' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט (ובדומה לו בקטע גניזה): 'עד שלא נישאת הן צריכין להביא ראייה שנתקבלה כתובתה, משנישאת צריכה להביא ראייה שלא נתקבלה כתובתה'.⁹¹

⁸⁵ וראו את דיונו הארוך של ליברמן בתוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 980-981. אני מקווה לשוב לדוגמה זו ביתר פירוט בהזדמנות אחרת.

⁸⁶ הצעתו של ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 988), 'שלפנינו (= גירסת כ"י וינה – ע"ש) המלה "אין" היא כפילות של המלה "אף" איננה משכנעת (מאי אף אף!?)', ויותר נראה שמדובר במסורת חלוקה. ראו גם: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 960-961.

⁸⁷ ראוי לציין, שגירסת כ"י ערפורט מוצאת את אישורה מן המסורת שבירושלמי (שביעית ז ז, לט ע"א; נדרים ה ו, מא ע"א). ראו: תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1067.

⁸⁸ כך לנכון בכ"י לונדון; בכ"י ערפורט: 'אבל מבול בשר' (אשגרה מלעיל).

⁸⁹ בקטע-גניזה: 'ולבתה'.

⁹⁰ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 322-323.

⁹¹ ליברמן הגיה את נוסח כ"י וינה (המשמש יסוד ובסיס לנוסח הפנים של מהדורתו) על-פי נוסח כ"י ערפורט, וקבע על-פיו את נוסח הפנים בהלכה זו (אם כי לא סימן את הדבר בפנים, ורק המעיין במדור שינויי הנוסחאות, ולאורך ההלכה כולה, יוכל לעמוד על כך). הסיבה לכך היא, שלדעתו גירסת כ"י וינה והדפוס 'הוא (!) שיבוש ברור' (תוספתא כפשוטה

74) נדרים, ה א (עמ' 115): 'הותר הראשון הותר השיני, [הותר השני] לא הותר הראשון' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט (וככל הנראה גם בקטע גניזה) הגירסה הפוכה: 'הותר השיני הותר הראשון, הותר הראשון ולא הותר השיני'.

75) נדרים, ה ב (עמ' 115): 'נשאלין לו על הראשון וחזורין ונשאלין לו על השיני' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ההלכה הפוכה: 'נשאלין לו על הראשון ואין נשאלין לו על השיני'.

76) נדרים, ו א (עמ' 116): 'מה ראית שתידורי, אי איפשי שתידורי, אין זה נדר, לא אמ' כלום' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ההלכה הפוכה: '...הרי זה מופר'.

77) נדרים, ו ב-ג (עמ' 117): 'שמע בעלה ולא הפר לה... שמע אביה ולא הפר לה' וכו' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת בכ"י ערפורט ובקטע גניזה: 'שמע לה והיפר לה... שמע אביה והיפר לה' וכו'. הדין במקרים אלה, על-פי הנוסח שבכל כתבי-היד, הוא זהה, אבל המצב המתואר הוא הפוך.

78) סוטה, ג טז (עמ' 165): 'ר' נהוראי אומ' אחד לשלשים היה מגלח... ר' יוסה אומ' כל ערב שבת היה מגלח' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה הפוכה: 'ר' יוסי אומ' אחת לשלשים יום... ר' נהוראי או' פעם אחת בשבת'.⁹²

V אמירה אחרת או ניסוח שונה

79) דמאי, ב י (עמ' 70): 'הבא לקבל עליו אם היה נוהג מתחלה בצינעה מקבלין אותו ואחר כך מלמדין אותו, ואם לאו מלמדין אותו ואחר כך מקבלין אותו' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט האמירה שונה: 'הבא לקבל עליו אם היה נוהג כתחילה בצינעה מקבלין אותו, ואם לאו אין מקבלין אותו'.

80) שביעית, ג י (עמ' 176): 'שדה שניטיבה אין זורעין אותה במוצאי שביעית' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'שדה שניטיבה אין מקיימין אותה בשביעית'.⁹³

81) כלאים, ב יד (עמ' 212): 'אחת שורה של קישואין ואחת שורה של דלועין ואחת שורה של אבטיחין ואחת שורה של מלפפונות ואחת שורה של פול המצרי מקיים קלח אחד לזרע וצריך לעשות מחיצה גבוהה עשרה טפחים ורחבה ארבעה' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט מנוסחת ההלכה באופן שונה: 'אחד שורה של דלועין ואחד שורה של קישואין ושל אבטיחין ושל מלפפונות ושורה של פול המצרי והמקיים לזרע צריך לעשות מחיצה גבוהה עשרה טפחים על רוחב ארבעה'. נשים לב, שגירסת כ"י ערפורט איננה משקפת אך ורק קיצור של הניסוח הארכני שבכ"י וינה, אלא משתקפים בה פיסוק וקריאה שונים של ההלכה; על-פי כ"י וינה, הנשוא ההלכתי בא במלים 'מקיים קלח אחד לזרע', בעוד שעל-פי כ"י ערפורט ההלכה היא במלים 'צריך לעשות מחיצה'.⁹⁴

82) כלאים, ה ג (עמ' 222): 'ואין קרב לגבי מזבח' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הלשון הוא: 'ופסול לגבי מזבח'.

83) מעשרות, ב יד (עמ' 234-235): 'פועלין... אוכלין ופטורין, שהתורה נתנה להם רשות' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הלשון הוא: '...שהתורה זכתה להם'.

על אתר, עמ' 354), ו'אין ספק שגירסת כ"י ע' וקג"נ נכונה' (שם). עם זאת, יש לשים לב להתאמתו הפנימית של הנוסח, עובדה המקשה במקצת על ראיית הגירסה כשיבוש גרידא. ושמה עלינו לפרש את הלשון 'עד שלא נשאת' כמשמעו במשנת כתובות ח א, דהיינו ככינוי לארוסה קודם נישואיה. לעומת זאת, במסורת הנוסח של כ"י ערפורט וקטע הגניזה הובן לשון זה כמתייחס לנישואיה השניים של האשה, אחרי התאלמנותה. שמה זה הוא יסודו של היפוך הגירסה (וההלכה) שבא לידי ביטוי בשתי מסורות הנוסח במקרה זה. וצ"ע.

⁹² תיאורו של ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 641), 'יש כן מחלוקת בשמות התנאים', איננו מדויק לטעמי; יש כאן היפוך של הדעות, ולא מסורת שונה באשר לזהות בעלי המימרות.

⁹³ ליברמן בתוספתא כפשוטה על אתר (עמ' 517) לא העיר על חילוף הגירסה בין כתבי-היד במקום זה ולא כלום.

⁹⁴ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 618.

- (84) מעשרות, ב יז (עמ' 235): 'עושה אותה תרומה ומעשרות על פירות של בעל הבית' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הלשון הוא: 'הוציא'⁹⁵ עליהן תרומה ומעשרות משל בעל הבית!.
- (85) שבת, ג טו (עמ' 14): 'אין מגרדין לא מנעלים ישנים ולא סנדלים ישנים' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'אין מגרדין לא מנעלים חדשים ולא מנעלים ישנים'⁹⁶.
- (86) עירובין, ו טו (עמ' 122): 'שתי חצרות זו לפנים מזו, בין זו לזו ארבעה טפחים וכו' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'שתי חצרות זו כנגד זו'⁹⁷ ובין זו לזו עשרה טפחים וכו'.
- (87) פסחא, ד ב (עמ' 159): 'מחוסרי כפרה מביא (!) קרבנותיהן עם תמיד של בין הערבים' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: '...אחר תמיד של בין הערבים'⁹⁸.
- (88) כפורים, א ח (עמ' 223): 'אם כן למה נאמ' 'וכסה ענן הקטרת' – כך היא הגירסה בכ"י וינה ובדפוס, ולפיה הכתוב המצוטט הוא ויקרא טז יג. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הפסוק המצוטט שונה: 'אם כן למה נאמר "כי בענן אראה על הכפרת"', דהיינו הכתוב בויקרא טז ב.⁹⁹
- (89) כפורים, ב ז (עמ' 233-234): 'וכשבאתי והרציתי דברים לפני ר' עקיבא אמ' לי מעתה אסור לספר בגנותן של אילוי' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס.¹⁰⁰ לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הלשון הוא: 'כשבאתי והרציתי דברים לפני ר' עקיבא זלגו עיניו דמעות, אמ' לי מעתה אין אנו רשאים לספר בגנותן של אילוי'.
- (90) כפורים, ב טז (עמ' 239): 'היה מהלך לשמאלו עם הפרכת' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'היה מהלך בימינו עם הפרכת'.¹⁰¹
- (91) סוכה, ב ו (עמ' 263): 'משל למלך בשר ודם שבנה פלטרין ושכללה והתקין בה את הסעודה ואחר כך הכניס את האורחין' – כך הוא ניסוח הדברים בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הניסוח שונה מן היסוד: 'מושלו משל למה הדבר דומה למלך שעשה סעודה והזמין את האורחים'.
- (92) סוכה, ג יח (עמ' 271): 'הביא (!) בכורים חטים בעצרת שהו פרק אילן' – כך הגירסה בכ"י וינה, בכ"י לונדון ובדפוס, וכגירסה במקבילה שבבבלי (ראש השנה טז ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'הבא חטים בכורים עצרת (!) שהוא פרק חטים'.¹⁰²
- (93) יום טוב, ד ד (עמ' 300): 'אילו הן משם שבות: לא עולין באילן ולא רוכבין על גבי בהמה ולא שטין על פני המים ולא מספקין ולא מטפחין ולא מרקדין. ואילו הן משום רשות: לא דנין ולא מקדשין ולא חולצין ולא מייבמין. ואילו הן משום מצוה: לא מקדישין ולא מעריכין ולא מחרימין ולא מגביהין תרומה ומעשרות' – כך הוא

⁹⁵ 'צ"ל: מוציא' - לשונו של ליברמן, תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 688.

⁹⁶ לדעת ליברמן, גירסת כ"י ערפורט נוסחא "מתוקנת" היא (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 52). אבל הואיל וכפי שהוא בעצמו מציין, במקבילה שבירושלמי (שבת ו ב, ח ע"א) הלשון סתום – 'אין מגרדין מנעלים וסנדלים' – אפשר שמקורו של חילוף הגירסה בין כתיב-היד של התוספתא הוא במחלוקת (קדומה) באשר לפירושו המדויק של הלשון הקצר והראשוני, כפי שנשתמר בירושלמי.

⁹⁷ כך מעתיק ליברמן בפירושו (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 426); במדור שינויי הנוסחאות במהדורתו אין הוא מציין חילוף גירסה כלשהו לגבי המלה 'מזו', ומכאן נראה שגירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון היא: 'זו כנגד מזו'!

⁹⁸ הן במקבילה שבירושלמי והן בזו שבבבלי הגירסה היא כגירסת כ"י ערפורט. ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 549-548.

⁹⁹ לא אכנס כאן למשמעותו של חילוף זה, ולמסורות המקבילות שבספרא ובשני התלמודים. וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 730.

¹⁰⁰ וכך הלשון אף בבבלי במקבילה שבבבלי, יומא לח ע"א.

¹⁰¹ לדברי ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 775) 'הנכון כלפינו', כלומר כגירסת כ"י וינה והדפוס. אולם, את דבריו הוא מסיים במלים: 'אבל עיין בירושלמי פ"ה ה"ג, מב רע"ג'. בלשון זה הוא רומז לכך, שמן האמור בירושלמי עולה שגירסת כ"י ערפורט מתאימה למסורת הארץ ישראלית, ואפשר שדווקא היא הנכונה.

¹⁰² וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 885.

לשון הברייתא בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט, בכ"י לונדון ואף בקטע-גניזה, לשון הברייתא שונה בהרבה, ואין בה הכותרות ('ואלו הן משום...'): 'אין דנין ואין מקדשין ולא מגרשין ולא ממאנין לא חולצין ולא מייבמין ולא מקדשין ולא מעריכין ולא מחרימין ולא מגביהין תרומה ומעשרות'.¹⁰³

94) יום טוב, ד ח (עמ' 303): 'הנהרות והמעיינות המושכין הרי הן כרגלי כל אדם' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט, בכ"י לונדון ובקטע גניזה, הגירסה היא: 'הנהרות והמעיינות המושכין הרי הן כרגלי הממלא'.¹⁰⁴

95) מגילה, א ה (עמ' 344): 'ר' מאיר או' הלוה מעות מחבירו ליקח בהן פירות, אל יקח בהן כלים, כלים אל יקח בהן פירות' – כך גירסת כ"י וינה, ובעיקרם של דברים כך גורסים גם כ"י לונדון והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הלשון הוא: 'ר' מאיר אומ' הלוה מעות לחבירו ליקח בהן פירות, ולקח בהם כלים, כלים ולקח בהן פירות, אסור'. החילוף בקריאת המלה 'הלוה' ובהגייתה גורר בעקבותיו את חילוף הגירסה התוכני 'מחבירו' / 'לחבירו', ובניסוחה של הקביעה ההלכתית.¹⁰⁵

96) מגילה, א י (עמ' 346): '...והייבין על טומאת מקדש וקדשיו... ואין חייבין על טומאת מקדש וקדשיו' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הלשון הוא: '...והייבין עליו על ביאת מקדש... ואין חייבין עליו על ביאת מקדש'.¹⁰⁶

97) מועד, ב ז (עמ' 370): 'שלשה קודם לרגל' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'הקובר את מתו שלשה ימים מתוך הרגל'.¹⁰⁷

98) חגיגה, ב ז (עמ' 382): 'יכול קודם למעשה בראשית? ת"ל "למן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ". יכול עד שלא נבראו סדרי תקופות? ת"ל "ולמקצה השמים ועד קצה השמים"' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'יכול קודם שיברא העולם? תלמ' לומ' "כי שאל נא לימים ראשונים". יכול קודם למעשה בראשית? תלמ' לומ' "למקצה השמים ועד קצה השמים". כפי שצינינו לעיל (מספר 25) חילוף הגירסה בראש הדברים ('קודם למעשה בראשית' [כ"י וינה והדפוס] / 'קודם שיברא העולם' [כ"י ערפורט וכ"י לונדון]) תואם את חילוף המסורת שבין הברייתא שבירושלמי לזו שבבבלי. אך להמשך הברייתא אין מקבילה מתאימה בתלמודים, ולחילופי הגירסה בין שני ענפי הנוסח של התוספתא (המלים המדוייקות שמצטטת הברייתא מן הכתוב בדברים ד לב; 'יכול עד שלא נבראו סדרי תקופות' [כ"י וינה והדפוס] / 'יכול קודם למעשה בראשית' [כ"י ערפורט וכ"י לונדון]) אין זיקה לאמור במקבילות, אלא הם עומדים בפני עצמם.¹⁰⁸

¹⁰³ ליברמן בפירושו (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1000-1002) איננו מתייחס להבדל הסגנוני שבין עדי-הנוסח, אלא אך ורק להבדלים שבתוכן.

¹⁰⁴ וכך ('כרגלי הממלא') היא גם גירסת הרשב"א והריטב"א (הספרדיים). וראו לעיל, הערה 40. וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1011.

¹⁰⁵ בהמשך הברייתא נאמר: 'ר' שמעון בן לעזר או' משם ר' מאיר הלוה מעות מחבירו' וכו', ואף כאן גירסת כ"י ערפורט היא: 'לחבירו', בלמ"ד. ליברמן, בפירושו (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1131), ציין, שבספר 'אור זרוע' ובספר 'המרדכי' מצוטטים דברי ר' שמעון בן אלעזר מן התוספתא, אך בגירסה: '...לעני', כלשונה של הברייתא המקבילה שבבבלי (בבא מציעא עז ע"ב). זו דוגמה יפה לאשגרת לשון הבבלי לתוך התוספתא, ובד בבד יש בה כדי להבליט, על דרך הניגוד, את העדר ההשפעה הבבלי על כ"י ערפורט. שכן, אילו ביקשנו לתלות את גירסתו, בלמ"ד, בהשפעה של נוסח הבבלי, לבטח היה המגיה המשוער גורס 'לעני', כגירסה המפורשת בתלמוד.

¹⁰⁶ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1135.

¹⁰⁷ ליברמן העדיף במקרה הזה את גירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון, וקבע על-פיה את נוסח הפנים (ללא סימון כלשהו). לדעתו, שיעורם של דברים הוא: 'הקובר את מתו ברגל, ונשאר לו עוד שלשה ימים בתוך הרגל' (הפירוש הקצר, שם; וראו: תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1252). אולם, יש לשים לב לכך, שעל-פי גירסת כ"י וינה והדפוס ('קודם לרגל') ניתן למצוא דירוג יפה של המצבים הנדונים בשורת ההלכות ו-ז-ח: (ו) 'הקובר את מתו שני ימים קודם לרגל'; (ז) 'שלשה קודם לרגל'; (ח) 'שמנה ימים קודם לרגל'. שמא, איפוא, אין 'מתוך הרגל' אלא ניסוח אחר (ונדיר) ללשון הברור יותר 'קודם הרגל', כשהכוונה זהה. וצ"ע.

¹⁰⁸ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1295-1296.

- 99) יבמות, ד ה (עמ' 11): 'לא ישא את אשתו' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: '...הרי זה לא יכנס, אם כנס לא יוציא'.
- 100) יבמות, יא י (עמ' 38): '...שאם ביאתו ביאה תתיבם, שהיא אשתו של ראשון; אין ביאתו ביאה תתיבם, שהיא אשתו של שיני' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט (וככל הנראה אף בשני קטעי גניזה)¹⁰⁹ הגירסה הפוכה: 'שאם ביאתו ביאה תתיבם שאשתו של שיני; אין ביאתו ביאה תתיבם שאשתו של ראשון'.
- 101) כתובות, א א (עמ' 56): 'התקינו שיהא נושא אותה בשלישי' – כך בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט: 'נהגו לעשות בשלישי'.¹¹⁰
- 102) כתובות, א ד (עמ' 58): 'כנסה בחזקת שהיא כשירה ונמצאת אילונית אע"פ שנסתרה ויש עדים שלא נתיחדה עמו כדי בעילה אין השיני יכול לטעון טענת בתולים' – כך הגירסה בכ"י וינה, ובדומה לכך גם בדפוס.¹¹¹ לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'כנסה הראשון לשום נישואין אף על פי שלא נסתרה אם יש עדים שנתייחדה אין השיני יכול לטעון טענת בתולים'. כפי שהעיר ליברמן, 'ברור שיש לפנינו שתי נוסחאות'.¹¹²
- 103) כתובות, ז ח (עמ' 81): 'המקדש את האשה... על מנת שאין בה מומין ונמצאו בה מומין תצא שלא בכתובה. אע"פ¹¹³ שהלכה אצל רופא וריפאה הרי זו מקודשת. כנסה סתם ונמצאו בה מומין תצא שלא בכתובה' וכו' – כך הגירסה בכ"י וינה. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה שונה, והחילופים עקביים: 'המקדש את האשה... על מנת שאין בה מומין¹¹⁴ אינה מקודשת. הלכה אצל הרופא וריפא אותה אינה מקודשת. כנסה סתם ונמצאו בה מומין אינה מקודשת' וכו'.¹¹⁵
- 104) כתובות, יב ב (עמ' 95-96): 'שלא יהא כל אחד ואחד נותן עיניו בתוך שדה חבירו יפה, בתוך חצר חבירו יפה' – כך בכ"י וינה ובדפוס. בכ"י ערפורט: '...בשדה חבירו יפה ובחצר אחרים יפה'.

- ¹⁰⁹ אמנם בשניהם חסר חלקו השני של המשפט מכל וכל, והם גורסים רק: 'שאם ביאתו ביאה תתיבם שהיא אשתו של ראשון' (כך בקטע האחד; בקטע השני יש קרע וניתן לקרוא שם רק: 'א אשתו שלראשון'). אך ההסבר הטוב ביותר לחסר זה הוא שמדובר בדילוג מחמת הדומות (מ'שהיא אשתו של' עד 'שהיא אשתו של'), ואם כך המלים 'של הראשון', שנמצאות בהם, אינן מחלקו הראשון של המשפט אלא מסופו. ומכאן, שגירסתם היתה דומה לגירסה שבכ"י ערפורט, כפי שציין ליברמן, תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 118. העובדה, שאותו החסרון נמצא בשני קטעי הגניזה איננה יכולה לשמש ראיה לקשר ביניהם, שהרי מדובר בדילוג מחמת הדומות, שיכול היה להתרחש בכל אחד מהם (או באבותיהם) בנפרד, אך דומני שניתן להוכיח קיומו של קשר זה על-פי גירסאות אחרות המשותפות להם. עניין זה ידון במקום אחר.
- ¹¹⁰ גירסת כ"י וינה והדפוס קשה, כי אם 'התקינו' אין מובן לאמור בהמשך: 'ולא מיחו בידן חכמים'. וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 186.
- ¹¹¹ אלא ששם יש כמה חילופים (וגם עדות על גירסה חלופית בשם 'ספר אחר'), ראו שינויי הנוסחאות אצל ליברמן, וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 194.
- ¹¹² תוספתא כפשוטה, שם. אמנם לדעתו של ליברמן (שם), 'למעשה אין הבדל בין הנוסחאות', אך קשה לי במקצת לרדת לסוף קביעתו זו, שהרי כדי לקיימה הוא נצרך לתקן את גירסת כ"י וינה **בהתאם לגירסת כ"י ערפורט**. וצ"ע.
- ¹¹³ הלשון 'אע"פ ש' היא שיבוש מלהלן, ובדין מחקן ליברמן בגוף מהדורתו.
- ¹¹⁴ מתוך העניין נראה די בכירור שיש להשלים כאן: '[ונמצאו בה מומין]', ומלים אלה נשמטו, ככל הנראה, מחמת הדומות.
- ¹¹⁵ לדעת ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 294) בהיקרות הראשונה של המלים 'תצא שלא בכתובה' גירסת כ"י וינה אינה אלא שיבוש, 'בטעות ובאשגרה מלמטה', אך אותו החילוף בדיוק נמצא גם בהמשך הברייתא. אשר לחילוף 'הרי זו מקודשת' (כ"י וינה והדפוס) / 'אינה מקודשת' (כ"י ערפורט) – ליברמן (שם) ציין, שכגירסת כ"י ערפורט 'כ"ה בירושלמי... ובבבלי עד ע"ב'. אולם, הוא מראה ש'לפני רש"י היתה הגירסה להלן שם (בבבלי – ע"ש): 'והתניא אצל חכם והתירה אינה מקודשת, אצל רופא ורפא אותה **מקודשת**', אלא שרבינו הגיה. אם נניח שגירסה זו שרש"י הגיחה היא הגירסה המקורית בבבלי, הרי שגם בחילוף שלפנינו מתאימה גירסת כ"י ערפורט למסורת שבירושלמי, בניגוד לגירסת כ"י וינה והדפוס, שמתאימה למסורת שבבבלי.

- 105) נזירות, א ו (עמ' 126): 'אם גילה ביום מלאת סופג את הארבעים' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובקטע גניזה הלשון הוא: 'אם גילה בתוך מלאת הרי זה לוקה'.¹¹⁶
- 106) גיטין, ב יב (עמ' 252): 'גררתו חיה, או ששטפו נהר, או שנפל עליו מפולת' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'שנפלה עליו מפולת, או שגררתו חיה, או שנטלוהו ליסטין'.
- 107) גיטין, ג א (עמ' 254-253): 'המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני, מפריש עליהן בשער (!) הזול ואין שמטה משמטתו, אם רצה לחזור לא יחזור' – כך בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפרישין עליהם מחלקן בחזקת שהן קיימין אין השמיטה משמטתו, אם רצה להחזיר יחזיר'. לא רק הלכה הפוכה יש כאן ('אם רצה לחזור לא יחזור' [כ"י וינה והדפוס] / 'אם רצה להחזיר יחזיר' [כ"י ערפורט]), אלא גם פיסוק וקריאה שונים של ההלכה; על-פי גירסת כ"י וינה והדפוס הנשוא ההלכתי מורכב משתיים: (א) 'מפריש עליהן בשער הזול'; (ב) 'ואין שמטה משמטתו'. לעומת זאת, על-פי גירסת כ"י ערפורט המלים 'להיות מפרישין עליהם מחלקן בחזקת שהן קיימין' הן חלק מתיאור המצב, והנשוא ההלכתי הוא רק בקביעה 'אין השמיטה משמטתו'.
- 108) גיטין, ג י (עמ' 258): 'בית דין שאחריהם אמרו הלוקח מן הסיקריקון נותן לבעלים רביע: רביע בקרקעות, רביע במעות' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט לשון הברייתא הוא: 'רבותינו אמרו לוקח ואין נמנע נותן לבעלים רביע בקרקע ורביע במעות'.¹¹⁷
- 109) קידושין, ד ז (עמ' 290): 'המקדש בין בקדשי קדשים בין בקדשים קלים אינה מקודשת. בהקדש - במזיד קידש מפני שמעל, בשוגג לא מעל, דברי ר' מאיר. ר' יהודה או' אם יש לו בהן טובת הנאה שוה פרוטה מקודשת, ואם לאו אינה מקודשת' – כך הוא לשון הברייתא בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הנוסח הוא: 'המקדש בחלקו בין בקדשי הקדשים ובין בקדשים קלים ר' יהודה או' אם יש לו בהם טובת הנאה בשוה פרוטה מקודשת אם לאו אינה מקודשת. בהקדש בשוגג קידש מפני שמעל דברי ר' יהודה במזיד לא קידש'.
- ההבדל בין שתי עדויות הנוסח הוא גדול וניכר לעין: הקביעה 'אינה מקודשת' ברישא חסרה בכ"י ערפורט, וגם דברי רבי מאיר אינם מצויים בגירסתו. לפי מסורתו ההלכה היא, אפוא, בדברי רבי יהודה. כנגד זאת, אחרי דברי רבי יהודה באה בו קביעה, הדומה לדברי רבי מאיר שבכ"י וינה ובדפוס, אך חלוקה עליה הן מן הבחינה ההלכתית (בכ"י וינה ובדפוס: 'בהקדש במזיד קידש', בעוד שבכ"י ערפורט: 'בהקדש בשוגג קידש'), והן מבחינת ייחוסה: אליבא מסורת כ"י וינה והדפוס בעל המימרה הוא רבי מאיר, ואילו לפי מסורתו של כ"י ערפורט הוא רבי יהודה.
- ואולם, דומה כי המחלוקת עמוקה הרבה מעבר לכך. כפי שציין ליברמן, לפי גירסתם של כ"י וינה והדפוס מוסבת הברייתא על דברי רבי מאיר שבמשנה (קידושין ב ח), ואת דבריו היא באה לבאר. לעומת זאת, על-פי גירסתו של כ"י ערפורט 'לא נתנה התוספתא טעם לר"מ כלל, אלא לר' יהודה', כלומר היא מוסבת על דברי רבי יהודה באותה המשנה, ולא על דברי רבי מאיר!¹¹⁸
- לדעת ליברמן 'גירסת כ"י יותר משובחת'.¹¹⁹ לענייננו לא הערכה זו היא שחשובה, אלא טיבו של ההבדל בין שתי הגירסאות. אין מדובר בחילוף גירסה שמצומצם לגופו, אלא בחילופים המשקפים קריאה שונה בתכלית של הברייתא כולה. דומה כי לא נטעה אם נחשוב, שנשתמרו לפנינו בעדי הנוסח השונים של התוספתא שתי ברייתות שונות.
- 110) בבא מציעא, ב ג (עמ' 67): 'מצא חתכות של בשר וחתכות של [דגים] ודג נשוך הרי אילו שלו' – כך הגירסה בכ"י וינה. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: '...חייב להכריז'.

¹¹⁶ בכ"י ערפורט נוספו המלים: 'את הארבעים', אך לדעתי במקרה זה שומר קטע הגניזה את הגירסה המקורית של מסורת הנוסח המשותפת שלהם, ואילו בכ"י ערפורט יש הכלאה של שני הניסוחים.

¹¹⁷ 'רבותינו' ו'בית דין שלאחריהם' הם מונחים המצויים גם במקומות אחרים בספרות חז"ל, ולא תמיד ברור למי בדיוק הכוונה. וראו: ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר טהרות, עמ' 528; ליברמן, תוספתא כפשוטה, ב (שביעית), עמ' 542; שם, ו (כתובות), עמ' 257; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 972-973.

¹¹⁸ תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 954.

¹¹⁹ שם, עמ' 953.

(111) בבא בתרא, יא ט (עמ' 169): '... ואם לאו צריך להביא ראיה' – כך היא הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הלשון הוא: '...ואם לאו אין גובה עד שיביא ראיה'.

VI חילופים בשמות החכמים¹²⁰

(112) ערלה, א ו (עמ' 284): 'ר' שמעון בן לעזר' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'ר' עקיבא'.¹²¹

(113) שבת, יג ז (עמ' 60): 'אמ' ר' יהודה בן לקיש' – כך גירסת כ"י וינה, כ"י לונדון, קטע גניזה והדפוס, וכך הגירסה בביריתא המקבילה שבבבלי (שבת מג ע"ב; יומא פה ע"א). לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'אמ' ר' שמע' בן אלע'.¹²²

(114) שבת, יד ג (עמ' 65): 'דברי ר' מאיר' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'דברי ר' יהודה'.¹²³

(115) יום טוב, ג ח (עמ' 295): 'ר' חנינה בן אנטיגנס' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'ר' חנניא בן עקיבא'. וכך היא אף המסורת שבירושלמי (ביצה ג ט, סב ע"ב).¹²⁴

(116) ראש השנה, ב ט (עמ' 315): 'אמ' ר' יהושע בן קרחא דברים אילו התקין רבן יוחנן בן זכיי' – כך היא גירסת כ"י וינה, כ"י לונדון והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'אמ' ר' יהודה דברים אילו הנהיג בעולם רבן יוחנן בן זכאי'.¹²⁵

(117) מועד, א ד (עמ' 366): 'וכי באי זה שדה לבן היה ר' יהודה אומ' וכו' – כך היא גירסת כ"י וינה, כ"י לונדון והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'וכי באי זו שדה היה ר' מאיר אומ' וכו'.¹²⁶

¹²⁰ השתדלתי לציין כאן אך ורק חילופים ניכרים לעיון, ובמקום שאין מקבילות בבבלי או בירושלמי, שניתן לטעון כי היה בהן כדי להשפיע על גירסת התוספתא. כך, למשל, לא כללתי כאן את החילוף בקידושין, ג ז (עמ' 287): 'ר' שמעון בן לעזר אומ' משם ר' מאיר' (כ"י וינה והדפוס) / 'ר' שמע' בן יהודה אומ' משום ר' מאיר' (כ"י ערפורט). גירסה אחרונה זו יכולה להחשב מקורית יותר (שהרי השם ר' שמעון בן אלעזר נפוץ עשרת מונים), וקשה לתלותה בשגגת העתקה גרידא. אך אפשר שהיא מושפעת מן המקבילה שבבבלי (כתובות עג ע"ב). אמנם השערה זו איננה הכרחית ואינה ודאית, מפני שאותם השמות מופיעים גם בסוגיית הירושלמי (קידושין ב ו, סד ע"ב), ואפשר איפוא שדווקא כ"י ערפורט הוא המשמר (כאן) את הגירסה המקורית. אך הואיל והחשש שמקור גירסתו הוא אכן בהשפעת המקבילה שבתלמוד, לא נכלול דוגמה זו כאן. חילופים רגילים (כגון אליעזר / אלעזר; שמעון / ישמעאל, וכיוצא באלה) תמיד ניתן לטעון שמקורם בשיבוש פשוט של העתקה, ולכן לא כללתי כאלה כאן. ומה גם שהם קיימים בהמוניהם, ואינם מיוחדים לתוספתא. ראו: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1162 ואילך ('שינויים בשמות התנאים').

¹²¹ כפי שציין ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 820), גירסת כ"י וינה והדפוס מתאימה למסורת שבמכילתא דרבי ישמעאל לשמות, כספא, כ (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 336), והיא קרובה למסורת במקבילות שבבבלי (קידושין נז ע"ב; מנחות קא ע"ב; חולין קטז ע"א; בכורות י ע"א), שבהן הגירסה היא 'רבי שמעון בן יהודה'. לעומת זאת, גירסת כ"י ערפורט עולה בקנה אחד עם האמור במכילתא דר"י, להלן שם (עמ' 337).

¹²² וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 211.

¹²³ כתבי-היד חלוקים ביניהם גם באשר לשמו של בר הפלוגתא; לפי כ"י וינה, הדפוס וכ"י ערפורט החולק הוא רבי יוסי. לעומת זאת, על-פי גירסת כ"י לונדון החולק הוא רבי מאיר. בכך דומה גירסתו למסורת שבבבלי (שבת קקה ע"א). וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 228.

¹²⁴ וראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 972.

¹²⁵ השימוש בפועל 'התקין' שבנוסח כ"י וינה ורעיו הוא בדומה ללשון המשנה (ראש השנה ד א-ד), וייתכן שמשקף השפעה משם. לעומת זאת, גירסת כ"י ערפורט נראית ייחודית ומקורית.

- 118) מועד, א ט (עמ' 367): 'מודה ר' יוסה' – כך היא גירסת כ"י וינה והדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגירסה היא: 'ומודה ר' יהודה'.¹²⁷
- 119) נדרים, ב ז (עמ' 106): 'ר' יהודה או' – כך הגירסה (דעה ראשונה אנונימית, שעליה חולק רבי יהודה) בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט ובקטע גניזה הגירסה היא: '...דברי ר' מאיר וחכמי אומ" וכו'.¹²⁸
- 120) סוטה, טו י (עמ' 242-243): 'אמ' ר' ישמעאל' – כך הגירסה בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'אמ' רבן שמעון בן גמל'.¹²⁹
- 121) קידושין, א יא (עמ' 280): 'ר' יוסה בי ר' לעזר' – כך בכ"י וינה ובדפוס. לעומת זאת, בכ"י ערפורט הגירסה היא: 'ר' אלעזר בר' צדוק'.

[ד]

מה מקורם של חילופי גירסה אלה בין כ"י וינה (והדפוס עמו) לבין כ"י ערפורט? כיצד נסביר את התהוותם? בספרות המחקר הודגשה פעמים רבות השפעתו של התלמוד הבבלי על מסורת הנוסח המשתקפת בכ"י ערפורט.¹³⁰ ואכן, במקומות רבים טען ליברמן בעצמו שגירסתו של כ"י ערפורט מקורה בהשפעת הבבלי.¹³¹ דבר זה יש בו לא רק כדי להביא להערכה שלילית כלשהו כלפי טיב גירסאותיו של כ"י ערפורט באופן כללי,¹³² אלא גם למחשבה שמקור גירסאותיו הייחודיות איננו במסורת נוסח קדומה

¹²⁷ ליברמן נוטה לקבל את גירסת כ"י ערפורט, והוא קושר את הדברים לאמור במשנה (מועד קטן א ד) על-פי גירסה המצויה בשנים-שלשה עדי נוסח עקיפים, שלפיה דעת תנא קמא איננה אנונימית אלא דעתו של רבי מאיר דווקא. ראו: תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 1230-1231. והשוו: ע' שרמר, "תרי לישאני" – מסורות הנוסח של בבלי מועד קטן, אסופות ב (תשמ"ח), עמ' יח-יט הערה 10, ועמ' כד-כה.

¹²⁸ ליברמן מקבל את גירסת כ"י ערפורט וכ"י לונדון, ועל-פיה הוא מפרש שהכוונה היא לסיד שאשה טחה בו את פניה, והדברים קשורים למשנה א ז ('עושה אשה תכשיטיה במועד, רבי יהודה אומר לא תסוד מפני שניווול הוא לה'). אבל לפי הנחה זו, סדר ההלכות שבתוספתא איננו תואם את זה שבמשנה. שמא, אפוא, גירסת כ"י וינה נכונה, והכוונה היא לסיד של ציון קברות? נשים לב שההלכה בתוספתא שאליה צמודים דברי רבי יוסה עוסקת ב'חנוך הקברות', וגם לשונו – 'בסיד שיכול לגמרו שסדין אותו' (בזכר, ולא בנקבה, כפי שהיה מתבקש לאור קריאתו של ליברמן) – מוליכה לכיוון זה. וצ"ע.

¹²⁹ ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 429. על התופעה של חילוף שמו של חכם מסויים ב'חכמים' – ראו: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1141-1145.

¹³⁰ ראו תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 771, שאף 'מסורת זו יש לה על מה לסמוך'.

¹³¹ ראו, למשל: ברורמן (לעיל, הערה 3), עמ' 163-164; ח' מיליקובסקי, 'תאריך חורבן הבית הראשון על-פי "סדר עולם"', התוספתא והבבלי – עיונים בהתפתחותה של מסורת, תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 492, והערה 23 שם; פרידמן, 'תוספתא עתיקתא... [ב] (לעיל, הערה 4), עמ' 288, הערה 51; ובאחרונה, בעוצמה מרובה: זוסמן (לעיל, הערה 9), שם.

¹³² ראו לעיל, הערה 10.

¹³³ כנגד האפשרות שמסקנה פזיזה כזו תוסק באופן גורף יש לציין שבמקומות רבים מאוד מעדיף ליברמן את גירסתו של כ"י ערפורט, ורואה בה את הגירסה המקורית והנכונה. ראו, למשל: תוספתא כפשוטה, א (ברכות), עמ' 83 ('וקרוב בעיני שהגירסא הנכונה היא בכ"י ע'); שם (פאה), עמ' 156 ('ונראה שג' כי"ע נכונה'); שם (דמיי), עמ' 253 ('בכ"י ע חסר, וכנראה שכן נכון'); שם, עמ' 254 ('בכ"י ע חסרות המלים "וכן עני", וגירסא נכונה היא, ולפנינו היא אשגרה מן המשנה'); שם (תרומות), עמ' 334 (אבל בכ"י ע... וזו היא כנראה הגירסא הנכונה); שם, ב (מעשרות), עמ' 677 (גירסת כ"י ע "לדובשן" נראית מקורית" [וראו: מ' מורשת, 'פעלים חדשים ומחודשים בברייתות שבבבלי', י' קוטשר ז"ל (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 128, הערה 49; הנ"ל, 'נוספות ללשונו של הברייתות העבריות בבבלי ובירושלמי', מ"צ קדרי (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, רמת-גן תשל"ד, עמ' 44, הערה

(ושונה), כפי שעולה מתפיסתו של ליברמן שראינו בראשית דברינו, אלא בעיבודים שנעשו בו במהלך הדורות בהשפעת התלמוד הבבלי. כפי שראינו, טענה זו אכן הועלתה בספרות המחקר.

אולם, אף על פי שאין לשלול את האפשרות שמקורה של גירסה זו או אחרת המצויה בכ"י ערפורט הוא בהשפעת התלמוד הבבלי, הרי שהדוגמאות המרובות המובאות ברשימתנו אינן תומכות בהסבר זה כהסבר שורשי וכוללני, שיש בכוחו להאיר את מסורת הנוסח של כ"י זה בשלמותה. תחילה, ברוב רובן של הדוגמאות של התאמה בין חילוף הגירסה בתוספתא לחילוף שבין המסורת הבבלית, מזה, למסורת הארץ ישראלית, מזה, דווקא גירסת כ"י ערפורט היא זו שתואמת את המסורת שבירושלמי.¹³³ וכבר בעובדה זו יש כדי לערער על הדעה שנוטה לראות דווקא את מסורתו של כ"י ערפורט כמושפעת מן

68]]); שם, עמ' 688 ('נראית גי' כ"י ע'); שם (מעשר שני), עמ' 756 ('ולפיכך ברור שהגירסה הנכונה ברישא היא כגי' כ"י ע' והירושלמי'); שם, עמ' 763 ('ולפיכך ברור שהנכון הוא בכ"י ע'); שם, ג (שבת), עמ' 63 ('והנכון היא [ב] בכ"י ע' ובכ"י ל'); שם, עמ' 67 ('הנכון בכ"י ע'); שם, עמ' 73 ('הנכון בכ"י ע'); שם, עמ' 85 ('ובתוספתא הגירסה הנכונה היא "סקלו" [= גירסת כ"י ערפורט – ע"ש]); שם, עמ' 86 ('בכ"י ע... וכן צ"ל לפנינו'); שם, עמ' 88 ('ובכ"י ע' חסרות מלים אלו, וכנראה שאף לפנינו נכנסו באשגרה מלעיל'); שם, עמ' 91 ('וגירסה זו של כ"י ל וכ"י ע' בוודאי נכונה'); שם, עמ' 94 ('וברור שגי' כ"י ע' המקויימת בעיקרה אף ע"י כ"י ל נכונה'); שם, עמ' 110 ('וכנראה שהנכון בכ"י ע'); שם, עמ' 142 ('ואפשר שהגירסה בכ"י ע' נכונה ולפנינו הוא באשגרה ממשנתנו'); שם, עמ' 146 ('בכ"י ע' ובכ"י ל... וכן נכון'); שם, עמ' 239 ('וצ"ל... כמו שהוא בכ"י ע'); שם, עמ' 242 ('והנכון הוא בכ"י ע' ובכ"י ל'); שם, ד (כפורים), עמ' 806 ('קרוב לוודאי שאף בתוספתא הנכון הוא כגי' כ"י ע' וכ"י ל'); שם, ו (יבמות), עמ' 18 ('והנכון בכ"י ע'); שם, עמ' 37 ('והיא טעות ברורה, והנכון בכ"י ע'); שם, עמ' 42 ('והנכון בכ"י ע'); שם, עמ' 56 ('ונראה שהגירסה... שבכ"י ע' נכונה'); שם, עמ' 106 ('בבא זו חסרה בכ"י ע... וכן כנראה נכון'); שם, עמ' 118 ('ויותר נראה שהגירסה הנכונה היא בכ"י ע'); שם (כתובות), עמ' 186 ('והנכון, איפוא, הוא בכ"י ע'); שם, עמ' 261 ('והנכון הוא בכ"י ע' ובקג"נ'); שם, עמ' 291 ('וכנראה שהנכון הוא בכ"י ע' כאן ושם'); שם, ז (נדרים), עמ' 432 ('אבל בכ"י ע... וכצ"ל גם לפנינו'); שם, עמ' 461 ('והנכון הוא בכ"י ע'); שם, עמ' 462 ('וגירסת כ"י ע' מחזורת יותר'); שם, עמ' 470 ('הנכון הוא בכ"י ע' [וראו גם: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 470, הערה 1]); שם, עמ' 471 ('ובכ"י ע... וגירסה זו נראית יותר מקורית'); שם, ח (סוטה), עמ' 623 ('והנכון הוא בכ"י ע' [נגד כ"י וינה, הדפוסים וכל כתבי-היד במקבילה בספרי]); שם, עמ' 652 ('והנכון בכ"י ע'); שם (גיטין), עמ' 815 ('ולפיכך ברור שהגירסה הנכונה בכ"י ע'); שם, עמ' 853 ('והנכון הוא בכ"י ע'); שם, עמ' 872 ('ואין שום ספק שגירסת כ"י ע' נכונה'); שם, עמ' 875 ('בכ"י ע' הסדר הפוך... וסדר זה נראה יותר הגיוני [והוא גם נתמך מן ההבאה שברשב"א, ראו לעיל, הערה 40]); שם, עמ' 899 ('נראה שהנכון הוא בכ"י ע'); שם, עמ' 905 ('בכ"י ע' חסרה המלה "כשר" וגירסה נכונה היא'); שם, עמ' 910 ('אבל בכ"י ע... וכנראה שזו היא הנוסחא הנכונה'); שם (קידושין), עמ' 926 ('ברור שגירסת כ"י ע' נכונה'); שם, עמ' 942 ('והעיקר כגירסת כ"י ע'); שם, עמ' 953 ('וגירסת כ"י ע' היא משובחת יותר'); שם, עמ' 962 ('והנכון הוא בכ"י ע'); שם, עמ' 965 ('אבל בכ"י ע... ונראה שהיא גירסה מקורית ונכונה'); שם, עמ' 979 ('והסדר הנכון הוא בכ"י ע'); שם, ט (בבא קמא), עמ' 11 ('הוא שיבוש כמעט ברור, וצ"ל... כמו שהוא בכ"י ע'); שם, עמ' 23 ('צ"ל... כמו שהוא בכ"י ע'); שם, ט (בבא מציעא), עמ' 146 ('אבל בכ"י ע... והיא בלי שום ספק הגירסה הנכונה'); שם, עמ' 166 ('נראה יותר שגירסת כ"י ע' נכונה'); שם, עמ' 181 ('בכ"י ע' חסרה בבא זו... וכן נכון'); שם, עמ' 291 ('אבל בכ"י ע... והיא, כנראה, הגירסה הנכונה'); שם, עמ' 315 ('והנכון הוא כגי' כ"י ע'). על אלה יש להוסיף, כמובן, את כל אותם מקרים שבהם קבע ליברמן את גירסת כ"י ערפורט בנוסח הפנים של מהדורתו, בניגוד לגירסת כ"י וינה, והם, כידוע, רבים מאוד. השאלה אם הכרעותיו בכל המקומות האלה (ורבים אחרים כמותם) נכונות ומוצדקות איננה מעסיקה אותנו כאן; כל שביקשתי לומר הוא, שכדאי להמנע מהסתמכות סלקטיבית על קביעות עקרוניות בענייני נוסח (או בעניינים מתודיים אחרים), הפוזרות בדבריו של ליברמן, ויש לראות את התמונה בשלמותה ובאור מאוון.

¹³³ ברשימתנו מצויים בסך הכל חמישים מקומות של חילוף גירסה בין כ"י וינה לבין כ"י ערפורט שמתאים לחילוף בין מסורת המתועדת בבבלי לעומת מסורת המתועדת בירושלמי (שלושים ושבעה שמנינו אנו, ועוד שלושה עשר שציינן ליברמן [ראו להלן, בנספח]). בארבעים ושנים מתוכם גירסת כ"י ערפורט היא שמתאימה למסורת שבירושלמי, כלומר בשמונים וארבעה אחוז מן המקרים!

המסורת שבבבלי וכמשקפת אותה, ולתלות את קיומן של שתי מסורות נוסח בתוספתא בתיקוני נוסח שנעשו במסורת כ"י ערפורט על-פי הבבלי.¹³⁴

יתר על כן: הרי ברבות מן הדוגמאות אין כלל מקבילה בבבלי, שבה ניתן היה לתלות את גירסת אחד מכתבי-היד של התוספתא. עובדה זו מורה, שאין בטענת ה'הגהה על-פי הבבלי' כדי להסביר את מציאותם של כל חילופי הגירסה היסודיים בין כתבי-היד של התוספתא. אחרי ככלות הכל יש לזכור שרעיון ה'הגהה על-פי הבבלי' איננו אלא הצעה של הסבר למצב נתונים קיים, ובכל מקרה יש להוכיח את ההצעה הזו לגופה. אין להסתפק בעצם ההתאמה לבבלי כטענה בדבר השפעתו של הבבלי, שהרי אפשר – לפחות אליבא תפיסתו העקרונית של ליברמן, שאותה ראינו לעיל – שמקור ההתאמה איננו בהגהה מאוחרת על-פי הבבלי, אלא בכך שזו היא המסורת שעמדה לנגד עיני התלמוד.

דומה כי ליברמן בעצמו התלבט בשאלה עקרונית זו, כפי שעולה, למשל, מדבריו לגבי היחס שבין הגירסה בתוספתא, כפורים ד ה – ר' יוסה בי ר' יהודה' – לבין אותה הגירסה בבבלי: 'ואין לדעת אם הברייתא כאן כבר תוקנה ע"פ הבבלי, או שהיתה להם מסורת בבבלי שר' יוסי שלנו הוא ר' יוסי בר' יהודה, כמו שמצוי גם במ"א'.¹³⁵ ואכן, במקרים רבים עד אין ספור מציין ליברמן שגירסה הנמצאת באחד מעדי הנוסח של התוספתא תואמת את הגירסה המצויה בבבלי, אך נמנע מלטעון שמקורה בהגהה שנעשתה על-פי התלמוד. ללמדנו, שעצם ההתאמה, כשלעצמה, אין בה די לבסס את המחשבה שמקור הגירסה הוא בהגהה שנעשתה על-פי התלמוד.¹³⁶ בהקשר זה עומדים לנגד עינינו דבריו העקרוניים של יעקב זוסמן, שנאמרו אמנם בהקשר אחר אך כוחם יפה גם לענייננו: 'לא כל התאמה בין כ"ל (= כ"י ליידין של הירושלמי [ע"ש]) לבבלי – בניגוד לכ"א (= כ"י אסקוריאלי של ירושלמי נזיקין [ע"ש]) – בהכרח טעות היא בהשפעת הבבלי'.¹³⁷

¹³⁴ לכך יש להוסיף את ממצאיה של חיה נתן, שהראתה כי מסורת ה'לשון' שנשתמרה בכ"י ערפורט מגלה קירבה למסורות לשון ארץ ישראליות באופן מובהק. ראו: נתן (לעיל, הערה 3), שם. טענותיה העיקריות נתמכו בעיוניו של ברורמן (לעיל, הערה 3), שם. דומה, שגם נתון זה עומד כנגד הנסיון לאפיין את מסורתו של כ"י ערפורט כמשקפת תהליך עמוק ויסודי של 'בבליזציה', אף כי אין בו כדי לשלול את האפשרות לנעוץ גירסה זו או אחרת שבו בהשפעה (נקודתית) של התלמוד הבבלי.

¹³⁵ תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 823.

¹³⁶ הזהירות בעניין זה מתחייבת גם מן העובדה, שלעתים התאמתו של אחד מעדי הנוסח של התוספתא למסורת שבבבלי היא רק למראית עין, ובדיקה בכתבי-היד של הבבלי גופו מורה שגירסת הדברים שם שונה, או שדווקא הגירסה האחרת בתוספתא היא זו שמתאימה למסורת הבבליית. ראו, למשל, תוספתא כפשוטה, ג (שבת), עמ' 227; ה (יום טוב), עמ' 946; שם (מגילה), עמ' 1131; ו (כתובות), עמ' 294. עיינו גם בדבריו של ליברמן בתוספתא כפשוטה, ד (סוכה), עמ' 889 (וגירסת כ"ע וכ"ל היא תיקון ע"פ הבבלי... ואף היא [!] אינו וודאי גמור').

¹³⁷ ראו: י' זוסמן, 'ושוב לירושלמי נזיקין' (לעיל, הערה 14), עמ' 125. אליבא דאמת, אילו היינו צריכים לחשוב על רעיון ההשפעה הבבליית על כתבי-היד של התוספתא, דומני שהנטייה הראשונית היתה אמורה להניח שהשפעה כזאת תגלה דווקא בכ"י וינה, ופחות בכ"י ערפורט. שכן הראשון הוא כתב-יד שמקורו בספרד, והשפעת הישיבות הבבלייות על המסורת הספרדית היתה, כידוע, חזקה הרבה יותר מאשר השפעתן באשכנז. אדרבא, תרבות לימוד התורה האשכנזית היתה מגוונת מאוד (ראו: י' תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה ה"א-ה"ב', קרית ספר ס [תשמ"ה], עמ' 298-309), ולכן ההנחה שדווקא בתרבות כזאת יקבלו ספר אחד כלשהו, יהיה אשר יהיה, ויתאימו הכל אליו, איננה סבירה כלל ועיקר. ואדרבא, אצל רש"י, למשל, בפירושו לתלמוד, מצויות, במקרים רבים, הגהות של נוסח התלמוד דווקא על-פי המקבילות בתוספתא (כגון: שבת סז ע"ב, ד"ה 'יש בו'; פסחים צד ע"ב, ד"ה 'הכי גרסינן'; ראש השנה טו ע"א, ד"ה 'מיתבי'; שם לד ע"ב, ד"ה 'מתשעה'; יומא לו ע"א, ד"ה 'על עולה'; סוכה נג ע"א, ד"ה 'אם אני'; מכות ד ע"א, ד"ה 'חבית של'; ועוד!) אילו היה הבבלי "סטנדרט", קשה היה להבין הגהות כאלה; אדרבא, היינו מצפים להגהת התוספתא על-פי האמור בבבלי, ולא להפך. מה שאין כן בספרד, שם הבבלי אכן היה ספר דומיננטי, מרכזי ועיקרי, ועשייתו 'קנה מידה', שאליו יש להשוות את הכל, היא מובנת ומתקבלת על הדעת. כל זה איננו מתיישב איפוא עם המחשבה, שדווקא בעדי הנוסח האשכנזיים משתקף תהליך עמוק של 'בבליזציה' (בהשוואה לאחיהם הספרדיים). אחרי

על דרכו הזהירה של ליברמן בעניין עקרוני ויסודי זה ניתן ללמוד מדברים שכתב על גירסה יחידאית שנמצאת בכ"י ערפורט, ושלדעתו מקורה בהגהה (על-פי מסורת הגאונים). בשל חשיבותם הרבה (בעיני) אביאם כאן במלואם:

נמצאנו למדים, שהמלה "ואפילו" (או: אפילו) שאינה בתוספתא לא בנוסח הדפוסים ולא בכ"י ווינה, לונדון וקטעי הגניזה ולא בפסקאות הראשונים... נמצאת רק בכ"י ערפורט ובראבי"ה (ובראשונים שמעתיקים בשמו), שהיתה לפנינו נוסחה קרובה מאד לכ"י ערפורט, ואין למלה זו שום משמעות לפי גירסת התוספתא בכל הנוסחאות, לרבות כ"י ערפורט. אבל מלה זו ישנה בשאילתות ובה"ג הנ"ל, ולפי המסורת שלהם (והיא גם מסורת הירושלמי)... יש מקום למלה "אפילו"... הרי יש לנו הוכחה גמורה שכי"ע "תוקן" לפעמים גם ע"י מסורת הגאונים.¹³⁸

אין ענייננו כאן בדוגמה זו לגופה, ושימת לבנו איננה מופנית לטענתו של ליברמן שמקורה של גירסת כ"י ערפורט הוא במסורתם של הגאונים.¹³⁹ אני מבקש להדגיש את שיקולי הדעת שלו, בבואו לקבוע את קביעתו. תחילה, גירסת כ"י ערפורט היא יחידאית, ואיננה נתמכת בעדות (בלתי תלויה) אחרת כלשהי. אולם, נשים לב שאין ליברמן מסתפק בנתון זה כדי לדחות גירסה זו, ואיננו נחפז לתלות בהגהה (על-פי מסורת הגאונים), אלא מוסיף ובוחר את השאלה אם לגירסה זו יש פשר בהקשר של התוספתא גופה. רק העובדה ש'אין למלה זו שום משמעות לפי גירסת התוספתא' היא שמביאה אותו לדחות את גירסת כ"י ערפורט, ולהניח שאין היא משקפת מסורת נוסח חלופית אלא מקורה בהגהה על-פי מקור שונה (במקרה זה: מסורת הגאונים). דברים אלה, לא ללמד על דוגמה זו בלבד יצאו.

סיכום

מה הוא אפוא מקורם של חילופי הגירסאות היסודיים, הקיימים בין עדי הנוסח השונים של התוספתא? במאמר זה ביקשתי תחילה לנסות ולהבהיר את תפיסתו של שאול ליברמן, שראה בחילופים אלה עדות לקיומן של מסורות נוסח שונות של הטקסט. לצד טענותיו הרבות, הפזורות במקומות שונים בפירושו הארוך לתוספתא, על הגהות שנעשו בנוסח התוספתא בהשפעת המקבילות שבתלמוד הבבלי, מדבר ליברמן גם על חילופים יסודיים וקדומים מאוד, שעמדו לנגד עיני התלמודים. על תפיסה זו יצאו עוררין, ואף נטען שליברמן עצמו המעיט להחזיק בה ולהביעה. כנגד ערעור זה ביקשתי להראות שלא כך הם פני הדברים; לא רק שליברמן חזר על הדברים בניסוח תיאורטי כללי במקומות רבים, אלא שהוא גם יישם אותם ועשה בהם שימוש, הלכה למעשה, בעיוניו הספציפיים במקומות שונים בפירושו 'תוספתא כפשוטה' ובמקומות אחרים.

ככלות הכל, יש מקבילות רבות בין התוספתא לבבלי, שההבדלים ביניהן רבים ואין בהן כל השפעה של מסורת הבבלי על כתבי-היד של תוספתא (כולם או חלקם). עובדה זו מלמדת, שגם אם נקבל את ההנחה (הסבירה), שמסורת התלמוד השפיעה לעתים על נוסח התוספתא, אין לדבר על תהליכים של "טיפול אגרסיבי", ושל "תיקון בחוזק יד על פי הבבלי", שבהם נוכל לתלות כל חילוף גירסה בין עדי הנוסח שלה. ייתכן שבכך שונה המצב בתוספתא מן המצב שעליו הצביע זוסמן לגבי ירושלמי שקלים (ראו: י' זוסמן, 'מסורות לימוד ומסורות נוסח של הירושלמי: לביור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', מחקרים בספרות התלמודית – יום עיון לרגל מלאות שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 76-12), שהרי, כפי שציין זוסמן בעצמו, 'כל חיבור וגורלו ומידת "עיבודו", ובוודאי שלא הרי התוספתא כהרי הירושלמי' (ראו: זוסמן [לעיל, הערה 9], סוף עמ' 63).

¹³⁸ ש' ליברמן, קונטרס תיקונים והשלמות לתוספתא כפשוטה סדר מועד, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' 3.

¹³⁹ הואיל וכפי שראינו מסורת הנוסח של כ"י ערפורט מגלה במקרים רבים מאוד זיקה למסורת שבירושלמי, והואיל וכפי שמציין ליברמן מקורה של המסורת שבספר השאילתות ובספר הלכות גדולות הוא במסורת הירושלמי, שמא יש מקום לאפשרות שמקורה של גירסת כ"י ערפורט במקום זה איננו דווקא בהגהה מאוחרת על-פי מסורת הגאונים, אלא היא שריד למסורת הארץ ישראלית המקורית, שנשתמרה בו כאן, כמו במקרים רבים אחרים.

כמותן של הדוגמאות שליברמן הביא לביסוסה של השקפתו איננה רבה מאוד, ועובדה זו עלולה ליתן פתחון פה למי שיבקש לפקפק בה כמבוססת דיה, כדי להחשב קבילה כתיאור כולל על מסורת הנוסח של התוספתא. יתר על כן: כפי שראינו, יש חוסר אחידות באופיין של הדוגמאות שליברמן הביא; לגבי חלק לא מבוטל מהן מתברר כי הוא עצמו לא ראה את חילוף הגירסה הנדון כנובע ממסורת נוסח שונה, אלא מעיבוד ומהגהה על-פי המקבילה שבתלמוד. עובדה זו, לצדן של ההערכות הרבות הפזורות במקומות שונים בפירושו באשר למקורה של גירסת כ"י ערפורט בהגהה על-פי הבבלי, יכולה להטיל ספק באשר לנכונותה של תפיסתו היסודית.

לשם ביסוסה של תפיסה זו ביקשנו, איפוא, להביא כאן דוגמאות רבות, שבהצטרפן לשלל המקומות שבהם ליברמן מביע את תפיסתו בלשון מפורש וחד-משמעי הן יוכלו להסיר ספק בנכונותה. הדוגמאות הרבות שהבאנו מלמדות, כך דומה, שכתבי-היד הראשיים של התוספתא אכן מייצגים שתי מסורות נוסח שונות, שלמרות קירבתן הכללית הרבה ולמרות היותן מייצגות את אותו החיבור עצמו, לעתים קרובות הן שונות זו מזו, אם במעט ואם בהרבה. תרומתן העיקרית של הדוגמאות שהובאו (ורבות אחרות כיוצא בהן) נוגעת, איפוא, להערכתנו את טיבה של מסורת הנוסח של התוספתא בכללה. אם אין מדובר בדוגמאות ספורות ומבודדות, אלא בכמות נכבדה ביותר של חילופים, הפזורים על פני כל החיבור כולו, דומה כי עלינו לראותו כחיבור שהגיע אלינו בשני 'לשונות', שעדי הנוסח הראשיים שלו משקפים 'ענפי נוסח שונים'.¹⁴⁰ למשמעותה המלאה של קביעה זו, וליחס בינה לבין השאלה אם בבסיסם של כתבי-היד עמד אב-נוסח משותף אחד, אם לאו, אני מקווה להקדיש עיון נפרד בהזדמנות אחרת.

נספח

כפי שציינו לעיל, י' זוסמן טען, כי חלה התפתחות בתפיסתו של ליברמן את אופיים ומקורם של חילופי הגירסה היסודיים שבין עדי הנוסח השונים של התוספתא, כנובעים משתי מסורות קדומות ושורשיות שונות. לדבריו, 'הר"ש ליברמן עצמו, עם שהתקדם בעיסוקו בתוספתא, ממעט יותר ויותר להדגיש פן זה של החילופים'.¹⁴¹ אולם, ליברמן חזר על תפיסתו במקומות רבים בכתביו המאוחרים יותר, ובעיקר בפירושו הארוך לתוספתא, 'תוספתא כפשוטה'.

כך, למשל, במבואו לכרך א של ספרו 'תוספתא כפשוטה', הוא כותב ש'יש שטיפוסי כה"י השונים שמרו לנו את ההבדלים בין הבבלי והירושלמי'.¹⁴² דברים דומים הוא כותב במבואו לכרך ג, שלעיתים 'עדיין נשתמרו לנו בכתבי [ה]יד השונים שתי המסורות, מסורת א"י ומסורת בבלי'.¹⁴³ ואת אותה התפיסה הוא מביע במקום אחד בפירושו למסכת פסחא: 'כבר הראינו... שאף בתוספתא היו לפעמים קיימות שתי מסורות, אחת בהתאם למשנת א"י, ואחת בהתאם למשנת הבבלי'.¹⁴⁴

בירור שיטתו של ליברמן הוא בעל חשיבות לא רק כשלעצמו, אלא בעיקר בשל העובדה שהיכרותו עם התוספתא וחילופי הגירסאות בה היתה כה יסודית ואינטימית. אכן, את תפיסתו העקרונית הוא יישם

¹⁴⁰ פשרו של מונח זה, כמו רעו 'מסורת נוסח שונה', עדיין לא נתברר במלואו במחקר התלמוד, וספק אם ניתן להציע להם הגדרות חד-משמעיות. דומה, כי אחרי ככלות הכל, הכמות היא שעושה בעניינים אלה את האיכות, וכי הצטברותם הרבה של חילופי גירסה כבדי משקל היא הגורם המכריע והמשפיע ביותר על ראייתנו את טיב היחסים שבין עדי-הנוסח השונים של החיבור שבו אנו עוסקים. התוספתא היא חיבור בעל היקף גדול, ולכן רק השוואה שיטתית ומלאה של עדי-הנוסח השונים שלה (דהיינו: העמדתם זה מול זה, טור מול טור, בשלמות) תוכל להעניק לנו תחושה נכונה באשר למצב העניינים. דבר זה אמנם לא נעשה כאן; עם זאת, חילופי הגירסה הרבים שהודגמו במאמר הנוכחי מחזקים מאוד את המחשבה, שאכן שרדו לנו שני ענפי נוסח של החיבור.

¹⁴¹ ראו לעיל, הערה 12.

¹⁴² תוספתא כפשוטה, א, מבוא, עמ' כ.

¹⁴³ תוספתא כפשוטה, ג, מבוא, עמ' יד. אמנם כוונתו של ליברמן בדבריו אלה איננה ברורה כל צרכה, שכן לפני כן בצמוד הוא מדבר על תיקונים שנעשו בנוסח התוספתא בהתאם למסורת של הבבלי. וראו להלן.

¹⁴⁴ תוספתא כפשוטה, ג (פסחא), עמ' 493.

במקומות רבים בפירושו. עד כה עלה בידי למצוא ב'תוספתא כפשוטה' למעלה מתריסר מקומות, שבהם, לדעתו, חילוף הגירסה שבין כתבי-היד של התוספתא מתאים לחילוף מסורות שבין התלמודים. כדי לבסס את הדברים נציג אותם כאן אחד לאחד:

(1) תוספתא כפשוטה, ב (כלאים), עמ' 633, שורה 54: 'מיני דשאים הרי הן כלאים בכרם. וכ"ה בד... אבל בכ"ע: מיני דשאין ואינן כלאים בכרם... שתי הגירסאות מקויימות ומאושרות, ויש להן על מה לסמוך. ונראה שאף כאן נשרדו לנו בשתי הגירסאות מסורות שונות בין הבבלי והירושלמי... וגירסת כ"ו וד היא לפי מסורת הבבלי... אבל בירושלמי כאן ספ"ה בכל הנוסחאות: מין דשאים ואינן כלאים בכרם [כגירסת כ"י ערפורט – ע"ש]... ולא עוד אלא שכן משמע אף מסוגיית הירושלמי עצמו'.

זו היא דוגמה ברורה לגירסאות שונות בכתבי-היד של התוספתא, שעמדו לנגד עיני התלמודים (לדעת ליברמן). אין תימה איפוא, שלמקום הזה מפנה ליברמן כל אימת שהוא מזכיר את התפיסה היסודית שלו, במקומות שונים בתוספתא כפשוטה.¹⁴⁵

(2) תוספתא כפשוטה, ג (שבת), עמ' 125, שורה 67: 'תורי דקל אחד. וכ"ה בד ובבבלי הנ"ל. אבל בכ"ע ובכ"ל: תורי דקל שנים. וכן בירושלמי הנ"ל... ואף כאן נשתמרו לנו בכה"י השונים המסורות השונות של בני א"י ובני בבל'.

(3) תוספתא כפשוטה, ג (שבת), עמ' 272, הערה 27: 'ונראה שמסורת בבל בתוספתא היתה כגירסתנו כאן (אין מטבילין את המים), אבל מסורת הירושלמי... היתה כגירסת כ"ע'.

(4) תוספתא כפשוטה, ג (עירובין), עמ' 310-311, שורות 27-29: 'היתה קרן זזית זו יוצאה מכותל זה וכו'. בכ"ו חסרה בבא זו, ואיננה אף בכ"ל ובבבלי אבל ישנה בד, בכ"ע ובירושלמי... וכ"ע וד הם במסורת הירושלמי, וכ"ו וכ"ל במסורת הבבלי'.¹⁴⁶

(5) תוספתא כפשוטה, ה (יום טוב), עמ' 964-965, שורות 5-6: 'ר' שמעון בן לעזר אומ' כל שפרסוהו מערב יום טוב ובא מערב יום טוב ומצאו מקולקל מותר, הדבר ידוע וכו'. וכע"ז בכ"ל. וכע"ז היתה הגירסה בבבלי הנ"ל, עיי"ש. אבל בד: ובא ומצאו מקולקל וכו'. ולא הוזכר שבא מערב יום טוב. ובכ"ע מפורש: ר' שמעון בן אלעזר אומ' מעלה את פרסו מערב יום טוב ובא ביום טוב ומצאו שמקולקל וכו'. ובירושלמי לא נזכרו כלל דברי ר' שמעון בן אלעזר, אלא שאמרו שם... וגירסת כ"ע וד מתאימה למסורת א"י, ובבא ביום טוב עסיקין. וגירסת כ"ו וכ"ל היא לפי מסורת הבבלי בהוצ' שלפנינו'.

(6) תוספתא כפשוטה, ה (יום טוב), עמ' 985, שורה 54: 'אבל ממתקין את החרדל בגחלת. וכ"ה בד. וכן בכ"ל: אבל ממתקין וכו'... ובכ"ע: אין ממתקין את החרדל בגחלת... והיא בשיטת הבבלי... ובאמת שני התלמודים שנו ברייתא זו בתוספתא כאן, ובהכרח שבגחלת של עץ עסיקין, אלא שהבבלי שנה בה "אין ממתקין", כג"ע, והירושלמי שנה בה "ממתקין", כגירסת רוב הנוסחאות'.¹⁴⁷

¹⁴⁵ ראו, למשל: תוספתא כפשוטה, ג (שבת), עמ' 125; שם, עמ' 166, הערה 2; תוספתא כפשוטה, ו (כתובות), עמ' 386.

¹⁴⁶ במקרה זה מדובר במשפט שחסר בכ"י וינה בכ"י לונדון וליברמן מעלה את האפשרות שאין מדובר בחסרון שמקורו בהשמטת מעתיקים גרידא, אלא במחלוקת עניינית, שבאה לידי ביטוי בחסרונו של המשפט הנדון בחלק מכתבי-היד. ואולם, כבר בתחילת דיונו אומר ליברמן מפורשות: 'ומסתבר שנשמטה ע"י הדומות' (שם). אם נאמץ אפשרות זו, ברור שלא נוכל לטעון שלפנינו חילוף גירסה של ממש בין כתבי-היד. ואמנם, לכיוון זה מוליכה גם העובדה, שבמקרה זה תואם נוסחו של הדפוס את נוסחו של כ"י ערפורט דווקא, בעוד שגירסתו המחוסרת של כ"י וינה מתועדת גם בכ"י לונדון. צימוד זה, שנוגד את היחסים הקבועים שבין כתבי-היד, תומך באפשרות שלפנינו אך ורק דילוג מחמת הדומות, שארע, באופן בלתי תלוי, בשני כתבי-יד שונים של התוספתא.

¹⁴⁷ לגופו של חילוף זה יש להעיר, שליברמן בפירושו מביא את סוגיית הבבלי, שבת קלד ע"א, כפי שנתפרשה בידי רש"י: 'ואין ממתקין אותו בגחלת. והא תניא ממתקין אותו בגחלת! לא קשיא: כאן בגחלת של מתכת, כאן בגחלת של עץ'. ופירש רש"י: 'בגחלת של עץ אסור, דשייך בה כיבוי, לפי שעושה פחם, גחלת של מתכת לא שייך בה כיבוי'. והנה, לפי דבריו של ליברמן עצמו 'בהכרח שבגחלת של עץ עסיקין' (ובזה הוא בוודאי צודק, שהרי ההקשר הוא המשפט הקודם בתוספתא: 'אין עושין פחמין ביום טוב'). אם כך, רק טבעי הדבר, שיבוא מאן דהוא ויתקן את נוסח הברייתא ויגרוס בה 'אין ממתקין את החרדל בגחלת'. שהרי אם מדובר כאן בגחלת של עץ, המתקת החרדל בה עושה פחמים. ואם כך, מדוע

(7) תוספתא כפשוטה, ו (יבמות), עמ' 45-46, שורות 9-10: 'עד שיודע שהוא עובר של קיימא, שאין הולד פוטר עד שיצא לאויר העולם. וכ"ה בד. ובכ"ע: עד שיודע שמא יהא עובר של קיימא, שאין הולד פוטר וכו'. ובקג"נ: עד שיודע לא יהא עובר של קיימא וכו'. ובקג"נ²: עד שיודע שמא י.. וגירסת כ"ע וקג"נ² מתאימה למסורת הבבלי, והכוונה: לא תנשא צרתה עד שיוודע (כלומר, עד שיוודע טיב העובר), שמא יהא עובר בר קיימא ונמצא שלא עשה כלום, והעובר עצמו אינו פוטר עד שיצא לאויר העולם... ברם בירושלמי יש כאן שיטה אחרת... ולפי זה נראה שגירסתנו וגירסת ד נכונה'.

(8) תוספתא כפשוטה, ו (יבמות), עמ' 117-118, שורות 56-57: 'וכן שוטה שחלצה תצא וכו'. המלים "וכן שוטה שחלצה" חסרות בד, בכ"ע ובקג"נ... ומסתבר כשיטת הר"ש משנז'... שיש כאן חילוף בין מסורת א"י ובבל... ולפי זה גירסת הרמב"ן (וכי"ו?) היא מסורת בבלי'.

(9) תוספתא כפשוטה, ו (כתובות), עמ' 226-227, שורות 23-24: 'ר' נחוניא בן הקנה אומר... אין להן קנס]. כל המוסגר חסר בכ"ו, אבל ישנו בד ובכ"ע. ובקג"נ נשרדו: ר' נח... (קרוע כחמש תיבות) ס. ... ואפשר שלפנינו ברייתא בבלי... וכבר העירונו בכמה מקומות... שטיפוסי כתי"י השונים שמרו לנו הבדלים בין הבבלי והירושלמי, ואף כתי"י של התוספתא שבידינו מעורבים הם, ופעמים נשרדו בהן מסורות שונות שעיקרן בתלמודים ובבתי המדרש של הגאונים, ואינם תקוני סופרים'.¹⁴⁸

(10) תוספתא כפשוטה, ו (כתובות), עמ' 385-386, שורות 50-51: 'הוא רוצה לבא לארץ ישראל, והיא אינה רוצה לבא, כופין אותה לבא. היא רוצה והוא אינו רוצה, כופין אותה לבא. וכ"ה בד, ובכ"ו בט"ס ברורה: והוא אינו רוצה כופין אותה לבא. ובבבלי ק"י ב': ת"ר הוא אומר לעלות והיא אומרת שלא לעלות, כופין אותה לעלות, ואם לאו תצא בלא כתובה. היא אומרת לעלות והוא אומר שלא לעלות, כופין אותה לעלות, ואם לאו יוציא ויתן כתובה. אבל בכ"ע כאן בסיפא: היא רוצה לבוא והוא אינו רוצה אין כופין אותה. וכן בירושלמי פי"ג הי"א, ל"ו ע"ב: הוא רוצה לעלות לארץ ישראל, והיא אינה רוצה כופין אותה לעלות. היא רוצה והוא אינו רוצה אין כופין אותה לעלות. וכבר ישב על סתירה זו בין הבבלי והירושלמי בתשובות מהר"מ... אבל לפי פשוטו משמע שיש כאן מחלוקת בין התלמודים, וגירסת ד וכ"ו בתוספתא כמסורת הבבלי, וגי' כ"ע כמסורת הירושלמי, כרגיל בכתי"י של התוספתא'.

(11) תוספתא כפשוטה, ז (נדרים), עמ' 471-472, שורות 19-20: קונם שני נהנה לפלני ולכל מי שנשאלין לו עליו, נשאלין לו על הראשון וחוזרין ונשאלין לו על השני. וכ"ה בד. וכן בבבלי צ' א'... אבל בכ"ע: נשאלין לו על הראשון ואין נשאלין לו על השני. וכן בירושלמי פ"ה רה"ד, ל"ט ע"ב... וגירסת כ"ע היא כמסורת הירושלמי. ואע"פ שכבר הוכחנו בכמה מקומות שנוסחאות הטופסים השונים של התוספתא מבוססות על שתי מסורות עתיקות [ואין לפנינו תיקון סופרים גרידא – הערה 16, שם], מ"מ בנידון שלפנינו נראה וכו'.

(12) תוספתא כפשוטה, ז (נדרים) עמ' 499-500, שורות 30-32: 'אשת איש שאמרה הריני נזירה לכשאגרש, ר' ישמעאל אומ' לא יפר, ר' עקיבא אומ' יפר. אלמנה שאמרה הריני נזירה לכשאנשא, ר' ישמעאל אומ' יפר, ר' עקיבא אומ' לא יפר. וכ"ה בד. אבל בכ"ע: אלמנה שאמרה לכשאנשא ר' ישמעאל אומ' לא יפר ר' עקיבא אומ' יפר. אשת איש שאמרה הריני נזירה לכשאגרש ר' ישמעאל אומ' לא יפר ר' עקיבא אומ' יפר... קרוב בעיני גירסת כ"ע ברישא נובעת ממסורת אחרת... ושיטת הירושלמי היא כשיטת התוספתא בכ"ע ברישא'.

שיהיה מותר? לכן הגיהו והוסיפו את המלה 'אין'. קשה איפוא להשתמש בדוגמה זו לגירסאות שונות בכתיב-היד של התוספתא, שמשקפות מסורות קדומות שהיו מוכרות לתלמודים. ומה שמצאנו בבבלי, שהכיר ברייתא שאוסרת ('אין מסננין חרדל במסנת ואין ממתקין אותו בגחלת'), אין כל הכרח לומר, שמדובר ברייתא שלנו כאן בתוספתא יום טוב, ואפשר שמדובר ברייתא שנשנתה לעניין שבת. נשים לב לכך שהרישא אינה מצויה כאן בתוספתא.

¹⁴⁸ לגופו של מקרה זה ראוי לשים לב לכך שליברמן בעצמו מציין (שם, עמ' 226), ש'קשה להניח שמי שהוא יוסף בתוספתא ברייתא מן הלב, ובוודאי יש לפנינו בכ"ו השמטה ע"י הדומות'. ספק רב איפוא אם בכלל יש לפנינו דוגמה לחילוף גירסה של ממש בין עדי-הנוסח של התוספתא.

13) תוספתא כפשוטה, ט (בבא קמא), עמ' 7, שורה 13: 'בפני בית דין, ואפ"ל מן היתומין, והוא שתפס מחיים. וכ"ה בד. אבל בכ"ע ובירושלמי חסר כל זה. וברייתא זו הוא פירוש הבבלי י"ד ב', וכבר הראינו בכ"מ שבכ"י השונים של התוספתא נשתמרו לנו הבדלים בין הבבלי והירושלמי.¹⁴⁹

* * *

עיון מדוקדק בדוגמאות אלה מגלה שאין הן עשויות עור אחד, ולא כל חילופי הגירסה שנכללו ברשימה הם שווי-ערך ובעלי משקל שווה. אמנם בכולם תואם חילוף הגירסה בין כתבי-היד לחילוף גירסה המצוי בין המסורת שבתלמוד הבבלי לבין זו שבתלמוד הירושלמי, אך אופיים של החילופים אינו אחיד. כך עולה כבר מביקורתן של הדוגמאות שהובאו על-ידו במבואו ל'תוספתא ראשונים', שהזכרו לעיל. לגבי חלק מהן אין הוא משתמש במינוח של 'מסורת אחרת', אלא מדבר במפורש על כך שהגירסה המצויה באחד מכתבי-היד של התוספתא מקורה בהגהה – בלשונו שלו: 'תיקון סופרים' – שנעשתה בנוסח התוספתא. במקרים אלה לא מדובר, איפוא, על חילוף קדום ויסודי של מסורת הברייתא, אלא בחילוף מאוחר, שמקורו בעיבוד שנעשה באחד מעדי-הנוסח של התוספתא.

כך, למשל, בדוגמה הראשונה שהביא ליברמן בדבריו העקרוניים שבמבוא ל'תוספתא ראשונים' (תוספתא ברכות, ה כט, עמ' 30), מצויה בדפוס גירסה שמתאימה לנוסח הברייתא כפי שהוא בבבלי, בעוד שגירסת כ"י ערפורט מתאימה לנוסח הברייתא כפי שהוא בירושלמי.¹⁵⁰ ואולם, מה פשרה של 'התאמה' זו? האם מדובר ב'מסורת בבלי' מקורית וקדומה של נוסח התוספתא, שנשמרה בדפוסים, או שמא לפנינו דוגמה להגהה שנעשתה בנוסח הדפוסים של התוספתא על-פי הבבלי? עיון בדבריו של ליברמן בפירושו הארוך לתוספתא יגלה לנו את דעתו האחרונה בנוסח: 'קרוב לוודאי שגירסת ד תוקנה ע"פ הבבלי'.¹⁵¹ הוזה אומר: אין לפנינו דוגמה למסורת שונה של נוסח התוספתא, ששרדה באחד מעדי-הנוסח שלה, אלא בגירסה שמקורה בהגהה מאוחרת, שמקורה בנוסח התלמוד.

כך גם בדוגמה האחרונה שליברמן מציין (תוספתא בבא קמא, ז יח, עמ' 34), שבה גירסת כ"י וינה והדפוס מתאימה למסורת שבירושלמי, בעוד שגירסת כ"י ערפורט מתאימה למסורת שבבבלי. אם נעיון בדבריו על ברייתא זו, שנכתבו שנים ספורות קודם לכן, נגלה שלגבי חילוף הגירסה המצוי בה הוא בעצמו כתב: 'קשה מאד לקבל את גי' כ"ע שהיא כנראה מתוקנת ע"פ הבבלי'.¹⁵² וכך קבע גם בפירושו הארוך, שנתפרסם אחרי פטירתו: 'וקרוב לוודאי שזו היא הגהה על פי הבבלי'.¹⁵³

כיוצא בו בדוגמה שהוא מביא שם מתוספתא קידושין (ג א, עמ' 285), שבה מצויה בדפוסים ובכתב-יד וינה גירסה שהיא, לדבריו, 'כתיקון הבבלי'. עיון בדבריו בפירושו הארוך יגלה את פשרו של ביטוי זה: 'בתוספתא דפוסים וכ"י נשארה הגירסה, כמו ששנו בה בישיבות גאוני בבל, וע"פ תיקון הבבלי'.¹⁵⁴ כלומר: אין מדובר כאן בגירסה מקורית וקדומה, אלא בגירסה שמקורה בהגהה שנעשתה בישיבות הגאונים בבבל, שכפו על נוסח התוספתא את הנוסח העולה ממסקנת הדיון בתלמוד הבבלי.

¹⁴⁹ לגופה של הדוגמה הזאת – עלינו לדייק בדבריו של ליברמן. הוא ממשיך ואומר: 'והרי בישיבות הגאונים למדו את התוספתא בקביעות והכניסו לעתים תכופות את הפירושים לתוך גוף הברייתא' (שם). הוזה אומר: אין מדובר כאן בחילוף מסורות קדום ואותנטי בין כתבי-היד של התוספתא, אלא בתוספתא מאוחרת שהוספה לתוספתא בישיבות הגאונים (על-פי המסורת של הבבלי), וחדרה לחלק מכתבי-היד.

¹⁵⁰ ראו תוספתא ראשונים (לעיל, הערה 6), שם, עמ' יד.

¹⁵¹ תוספתא כפשוטה, א (ברכות), עמ' 94.

¹⁵² תוספתא ראשונים, ב (ירושלים תפ"ח), עמ' 95.

¹⁵³ תוספתא כפשוטה, ט (בבא קמא), עמ' 78.

¹⁵⁴ תוספתא כפשוטה, ח (קידושין), עמ' 939.

כך גם בדוגמה מתוספתא יבמות, יב ב (מספר 28 ברשימה שלעיל [סעיף ג]). בניגוד לגירסת כ"י ערפורט וקטע-גניזה שם, המתאימה למסורת שבירושלמי, גירסת כ"י וינה והדפוס מתאימה למסורת שבבבלי. אולם, לדעת ליברמן, גירסה אחרונה זו איננה משקפת מסורת קדומה, שעמדה לנגד עיני התלמוד ושרדה בכ"י וינה ובדפוס, אלא 'לפנינו תוקן ע"פ הבבלי', כלומר מדובר בהגהה מאוחרת על-פי התלמוד.¹⁵⁵

כיוצא בו היא הדוגמה של חילוף הגירסה בתוספתא קידושין, ג ז (מספר 34 ברשימה שלעיל [סעיף ג]). גירסת כ"י ערפורט מתאימה שם למסורת שבירושלמי, בעוד שגירסת כ"י וינה והדפוס תואמת את המסורת שבבבלי. אולם, לדעת ליברמן חילוף הגירסה בין כתבי-היד של התוספתא אין מקורו בקיומן של שתי מסורות קדומות, אלא 'מסתבר שהגירסא בכ"י היא ט"ס, באשגרה מן הבבלי'.¹⁵⁶

במקרים אחרים ספק אם בכלל יש לפנינו שתי גירסאות שונות, או, שמא, רק חסרון שנפל באחד מעדי-הנוסח, שאין בו כדי ללמד בהכרח על הגירסה המקורית שהיתה באביו. כך הוא, למשל, המצב לגבי חילוף הגירסה בתוספתא עירובין, שהובא לעיל (מספר 4). ליברמן, בפירושו, אמנם מציין ש"כ"י"ע וד הם במסורת הירושלמי, וכ"י"ו וכ"ל במסורת הבבלי,¹⁵⁷ אך המדובר שם הוא במשפט שלם בתוספתא, שחסר בכ"י וינה ובכ"י לונדון, וכבר בתחילת דיונו הוא אומר מפורשות: 'ומסתבר שנשמטה ע"י הדומות' (שם). אם נקבל את האפשרות הסבירה הזאת ברור שלא נוכל לראות במקרה זה דוגמה לחילוף גירסה של ממש בין כתבי-היד.¹⁵⁸

דברים דומים ניתן לומר לגבי החילוף שציין ליברמן בתוספתא כפשוטה לכתובות (עמ' 226-227), שהובא לעיל (מספר 9). ליברמן אמנם מעלה שם בצורה מפורשת את האפשרות שיסודו של חילוף הגירסה בין כ"י וינה לשאר עדי-הנוסח הוא בכך 'שטיפוסי כתי"י השונים שמרו לנו הבדלים בין הבבלי והירושלמי, ואף כתי"י של התוספתא שבידינו מעורבים הם, ופעמים נשרדו בהן מסורות שונות שעיקרן בתלמודים ובבתי המדרש של הגאונים ואינם תקוני סופרים'. אבל הוא גם כותב ש'קשה להניח שמי שהוא יוסיף בתוספתא ברייתא מן הלב, ובוודאי יש לפנינו בכ"י השמטה ע"י הדומות' (שם, עמ' 226). לאור דברים אלה ספק רב אם בכלל יש לפנינו דוגמה לחילוף גירסה של ממש בין עדי-הנוסח של התוספתא.

ניתן איפוא לראות, שקיים חוסר בהירות (או חוסר אחידות) כלשהו בתפיסתו של ליברמן באשר למושג 'שתי מסורות'. ואם נקבל את השערתו בכל אחד מן המקרים שנדונו זה עתה (ואחרים כיוצא בהם) יהיה עלינו להשמיט את הדוגמאות הנדונות (ואחדות נוספות כיוצא בהן) מן הרשימה של חילופי-גירסה בין כתבי-היד של התוספתא, שניתן לראותם כמשקפים שתי מסורות קדומות של נוסחה. אולם, לא יהיה בכך כדי לשלול את תפיסתו העקרונית של ליברמן מן היסוד. אכן, תפיסה זו התקבלה בספרות המחקר,¹⁵⁹ ודומה כי הדוגמאות הרבות שהבאנו במאמר זה מאשרות אותה ומבססות את נכונותה.

¹⁵⁵ תוספתא כפשוטה, ו (יבמות), עמ' 138.

¹⁵⁶ תוספתא כפשוטה, ח (קידושין), עמ' 948. שינוי דומה בהערכתו של ליברמן את טיבה של גירסה שנשמרה באחד מכתבי-היד של התוספתא בא לידי ביטוי בדבריו בתוספתא כפשוטה לבבא מציעא, עמ' 179, בהשוואה לדבריו לגבי אותו העניין בתוספתא כפשוטה למסכת מעשר שני, עמ' 753. בעוד שבמקום המוקדם (מעשר שני) הוא ראה בגירסת כ"י ערפורט גירסה קדומה, שעמדה לנגד עיני התלמוד (כלשונו: 'וכן היתה הגירסא אף לפני הבבלי'), הרי שבמקום המאוחר יותר (בבא מציעא) הוא כותב 'שכ"י"ע הוא כתב יד "מתוקן" ע"פ הבבלי, ואף כאן "תוקן" ע"י מגיהים ע"פ הברייתא שבבבלי'.

¹⁵⁷ תוספתא כפשוטה, ג (עירובין), עמ' 310-311.

¹⁵⁸ לכיוון זה מוליכה גם העובדה, שבמקרה זה תואמת גירסתו של כ"י ערפורט דווקא את גירסת הדפוס, בעוד שגירסת כ"י וינה נתמכת על-ידי גירסת כ"י לונדון.

¹⁵⁹ ראו, למשל: רוזנטל, 'המורה' (לעיל, הערה 15), עמ' ס-סג; ש"י פרידמן, 'לאילן היוחסין של נוסחי בבא-מציעא: פרק בחקר נוסח הבבלי', מחקרים בספרות התלמודית – יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93-94; א' רוזנטל, 'למסורת גירסת המשנה', ש"י פרידמן (עורך), ספר היובל לרבי שאול ליברמן, ניו-יורק וירושלים תשנ"ד, עמ' 29-30.